

W-44

XIV 3

523

№ 39

252'323.17

301

4-44

Ղ. ԱՂԱՅԵԱՆՑ

PA
27419

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Նւէր «ՄՈՒՐՃ»-ի տասնամեայ
անըրիժ եւ անխոնջ զործունէութեանը

— ❦ —

(Արտատպւած «ՄՈՒՐՃ» ամսագրից)

— ❦ —

անո. 16.7.26

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Մ. Գ. Ռոտինիանցի

Типогр. М. Д. Ротинианца на Гол. пр.

1898

523-142

Дозволено Цензурою. Тифлисъ, 16 Ноября 1898 г.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՏԵՆԱԽՍՈՒԹԻՒՆ

Վեանքումն ատենախօսութիւններ շատ եմ լսել, բայց նրանցից ոչ մէկը կարող չէ համեմատել այն ատենախօսութեան հետ, որ ես լսեցի մօտ Ժամանակներս: Նկեղեցին հոյակապ էր և փառաւոր: Նրա մէջ չկար ոչ մի սիւն. երեւի առատազը երկաթակապ էր: Բեմ բարձրացաւ մի երկուսարդ քահանայ, նիհար, բայց համակրելի դէմքով, երկայն հասակով և կրակոտ աչքերով: Զայնը մաքուր էր և զօրեղ, առողջութիւնը քաղցրահնչիւն և զուրեկան, ասածները նոր և ազդու: Նա միայն մօտաւորապէս կարող եմ հաղորդել, թէ ինչ էր նրա ատենախօսութեան բնաբանը և բովանդակութիւնը, առաջուց խոստովանելով, որ իմ գրածովս չեմ կարող կենդանի խօսքի զօրեղ տպաւորութիւնը գործել, նրա պէս հմայել և յափշտակել, քանի որ խօսելու եղանակը, ձևը և կենդանութիւնը զրի առնել կարելի չէ:

— Յարգելի եղբայրներ և քոյրեր, — այսպէս սկսեց ատենախօսը: — Ի՞նչ բան կարող է մեր սրտին, մեր հոգուն և մեր մտքին այնքան մօտիկ լինել, որքան նոյն իսկ այդ սիրտը, այդ հոգին և այդ մտքը, որքան մեր անձը, մեր կեանքը և մեր կեցութիւնը:

388-20/3

Մենք մեր քթերը չենք տեսնում, որովհետեւ շատ է մօտիկ մեր աչքերին: Մենք քննում ենք երկնքի հրեւր — և հէնց այդ միջոցին ընկնում ենք մի փոսի մէջ: Այսպէս մօտիկը տեսնելու, մօտիկը հետազօտելու և ուսումնասիրելու սովորութիւնն չունինք: Եւ արժէ միթէ հետաքրքրւիլ մօտիկով, որ շատ տեսնելուց արդէն դառել է մի շատ ծանօթ բան: Այսօր ես շատ մօտիկից պիտի սկսեմ իմ ատենախօսութիւնը. ես պիտի խօսեմ մեր ապրելու մասին. պիտի ցոյց տամ, թէ ինչպիսի երևոյթ է մեր ապրելը, ինչպիսի պահանջներ ունի և ինչպիսի ազդեցութիւն մեր կենցաղավարութեան վրայ:

Նախ և առաջ այս հարցնենք, թէ ինչո՞ւ համար ենք մենք ստեղծւած. և մի՞թէ մենք մեր յօժար կամքովն ենք լոյս աշխարհ ընկել: Ինչպէս ծնւել ենք առանց մեր կամքի, նոյնպէս և ապրում ու մեռնում ենք առանց մեր կամքի: Մեր բնութիւնն այնպէս է ստեղծւած, որ ծնւելուց յետոյ պիտի ապրենք: Կեանք ասածդ ահա այս ապրելու վրայ է հաստատւած: Այս կեանքի մէջ ամեն մարդու միակ հոգսն է նրա ապրելը: Ինչ որ անում է մարդ՝ թէ լաւ և թէ վատ, ապրելու համար է անում: Ամեն ոք աշխատում է՝ հնար եղածին չափ՝ լաւ ապրել: Մարդ չի կարող ոչ մի քայլ անել կամօրին, որ ապրելու համար չլինի: Ամեն մի հաստատութիւն՝ քաղաքական, կրօնական, բարեգործական, մարդասիրական, պատերազմական, թշնամա-

կան, բարեկամական, ուսումնարան, արհեստանոց, գործարան, խանութ և ամեն տեսակ բնակարան — բոլորը, բոլորը ապրելու համար են: Բոլոր մօլութիւնները, — գողութիւնը, մարդասպանութիւնը, խաբէութիւնը, ստախօսութիւնը, մատնութիւնը, դաւաճանութիւնը, ազահութիւնը, ինչպէս և բոլոր առաքինութիւնները, որոնք թւով անհամեմատ քիչ են մոլութիւններից, — բոլորն էլ ապրելու համար են կատարւում:

Ապրելու ցանկութիւնը այնքան բնական և այնքան զօրաւոր է մարդու մէջ, որ նա կարող չէ ներկայացնել իրան, թէ կարելի է և չապրել: Թէպէտ փորձով գիտէ, որ մահկանացու է, որ մի օր պիտի մեռնի, բայց կարող չէ թոյլ տալ, որ մեռնելուց յետոյ էլ նա ապրելու չէ յաւիտեան, և այն էլ աւելի լաւ կեանքով, քան թէ ունեցել է այս աշխարհում: Հաւատացած է որ դժոխքումն անգամ ապրելու է, թէ և տանջւելով: Միթէ քիչ կան այս աշխարհումն էլ տանջւելով ապրողներ. բայց դարձեալ ապրում են, յուսալով, որ մի օր էլ լաւ կապրեն՝ եթէ ոչ այս աշխարհում, գոնէ միւսում:

Մարդն ապրել ուզենալով նաև մեռնելուց յետոյ, ստեղծել է մի յաւիտենական աշխարհ, անհամեմատ գեղեցիկ, քան թէ այս աշխարհն է: Այնտեղ ամենքն էլ՝ այր թէ կին, ծեր թէ մանուկ՝ հաւասարապէս երջանիկ են: Ներկայ աշխարհի զանազան դասակարգերը, զանազան բարձր ու ցածր

աստիճանները այնտեղ գոյութիւն չունին: Բացար-
ձակ հաւասարութիւն է տիրում ամենի մէջ: Ահա
հին մարդու ապրելու իդէալը, որ նոր մարդու իրա-
գործութեանն է սպասում:

Մի ժամանակ, երբ աշխարհիս կեցութիւնը
ներկայիս համեմատութեամբ շատ դառն էր, իսկ
վերացական կրօնասիրութիւնն աւելի սաստիկ, այս
յաւիտենական կեանքը չափից դուրս էր գրաւիչ ու
չափից դուրս շատ մարդիկ էր քաշում դէպի ինքը:
Մարդիկ տուն ու տեղ, կին ու զաւակ թողած, փախ-
չում էին այս անցաւոր աշխարհից և քաշւում անա-
պատներ, այնտեղ ձգնում, որ սրբւին իրանց մեղ-
քերից և հրեշտակների դասին արժանանան: Հիմա
եկէք ու ասացէք որ այդ մարդիկը նոյնպէս ապ-
րելու համար չէին այդպէս վարւում, և այն էլ այն-
պէս ապրելու, ինչպէս միւս կեանքի ապրելն էր
պատկերանում իրանց երեակացութեան մէջ: Բանի
վրայ նոյն ժամանակի տեսակէտից նայելով՝ պիտի
ասենք, որ այդ մարդիկը իրանց ժամանակակիցների
մէջ ամենից խելօքն էին: Ի՞նչ բան էր մի քանի
տարւայ թեթեւ տանջանքը՝ համեմատած այն յա-
ւիտենական երջանկութեան հետ, որ պիտի ձեռք
բերէին: Դեռ չեմ ասում այն պատիւները որ կեն-
դանութեան ժամանակ ստանում էին բազմաթիւ
ուխտաւորներից, և այն, որ այս աշխարհումն էլ
պիտի սուրբերի կարգն ընկնէին և պաշտէին:

Երեակացութիւնը, որով մարդ զանազան ցնո-

քական աշխարհներ է ստեղծում՝ թէ չար և թէ
բարի, թէ երջանիկ և թէ թշւառ, հեթանոս հընդ-
կացուն ստեղծել է տեւ մի ամենաթշւառ և ամե-
նասուկալի կեանք: Նրանց հայեացքով՝ ապրելը մի
տանջանք է, որովհետեւ մարդ մի անգամ չէ ծըն-
ւում և մէկ անգամ մեռնում, այլ անորոշ թւով
շատ անգամ: Նա շարունակ ծնւում ու մեռնում
է և այն էլ ամեն անգամ մի ջոկ կերպարանքով,
երբեմն մարդու և երբեմն այլ և այլ կենդանու, —
գազանի, սողունի, թռչունի և այլն: Եւ որքան
ստոր է լինում մարդու հոգին, այնքան ստոր և
պիղծ արարածի մէջ է մտնում նա: Յայտնի չէ, թէ
որքան է տեւում այս մարմնափոխութիւնը միևնոյն
հոգու համար, բայց վերջ ի վերջոյ այլ ևս չի
կրկնւում նրա ծնունդը և նա ընկնում է յաւի-
տենական լուութեան գիրկը, ուր այլ ևս տանջանք
չկայ, այլ մշտնջենական հանգստութիւն:

Չնայած այս դժոխացին տանջանքին, հնդկա-
ցիք դարձեալ ապրում են: Եւ ի՞նչ անեն որ չապ-
րեն, քանի որ մարմինն սպանելով հոգին չեն կարող
սպանել. նա պէտք է աւելի մեծ տանջանքների
մէջ ընկնի: Բայց դրանց երեակացութիւնն ստեղծել
է մի այլ տեսակ մարմնասպանութիւն, որով հոգին
ազատւում է մի նոր մարմնի մէջ մտնելուց և ուղ-
ղակի գնում է իր հանգստանալու տեղը: Սրանց
ձգնաւորութիւնն է այս: ձգնաւորը պէտք է իր
յարաբերութիւնը այս աշխարհի հետ բոլորովին կտրէ,

մարմնական և հոգեկան կրքերը բոլորովին ունչացնէ, իր մարմնաւոր գոյութիւնը չգոյութեան վերածէ, և զուտ հոգով վերանայ իբրեւ մի անմարմին գոյութիւն: Եւ հնդկացին ինքն իրան դժոխացին տանջանքների է ենթարկում՝ այդ վերացման աստիճանին հասնելու համար: Մարդկային նախանձն ու անափառութիւնը այստեղ էլ է խաղացնում պոչը՝ ճգնաւորներն աշխատում են միմեանց զերազանցել մարմնասպանութեան ասպարիզում: Եթէ մէկն իր քիթն է կտրում, միւսը և՛ քիթն է կտրում և՛ աչքերը հանում, երրորդը ականջներն էլ է խլացնում, չորրորդն այդ բոլորն անելուց յետո՛յ լեզուն էլ է կտրում, հինգերորդն այնպէս է անդամատում իրան, որ զառնում է մի կոյտ մարմնական զանգւած: Մենք պիտի զարմանանք, որ մեր ճգնաւորները սրանց պէս չեն վարւել, քանի որ Աւետարանի մէջ էլ ասւած է, որ լեթէ աչքդ դալթակղեցնէ քեզ, հանիր և դէն ձգիր. եթէ ձեռքդ դալթակղեցնէ քեզ, կտրիր և դէն ձգիր...

Բուդհան սկզբումը փորձեց իրան այդ տեսակ ճգնութեան ենթարկել. բայց տեսնելով նրա անօգուտ լինելը, հողեպէս վերանալն ու յափշտակւելը բաւական համարեց: Մայրացիդ ճգնութեան մէջ նա անափառութիւն է տեսնում և նախանձ, որ սուրբ մարդը պէտք է չունենայ. աւելի լաւ է համարում ողորմութիւն հաւաքել և բաժանել աղքատներին: Հոգու վերացումով և բարեգործութիւնով կա-

րող է բացարձակ սրբել մարդ և արժանանալ Նիրւանային ուղղակի: Բայց թէ ինչ էր Բուդհայի Նիրւանան, այդ մեզ ներկայացնել չենք կարող, որովհետեւ դա մի չգոյ էակ էր, մի չէութիւն, որ սակայն գոյութիւն ունէր Բուդհայի երեակայութեան մէջ: Բուդհան, որ նոյն էր բրահմականութեան համար, ինչ որ Քրիստոս հրէութեան, աղօթքի դէմ էր, և իր հետեւողներին աղօթք չսովորեցրեց՝ ասելով. — Եւ՞նչ է աղօթքը, ձեւ՝ պիտի դիմէք աղօթքով, ումի՞ց պիտի օգնութիւն խնդրէք, ձեւ՝ պիտի աղաչէք, ձեւ՝ պիտի փառաբանէք: Նա, ում որ պիտի դիմէք, Անմոռնչ է. աչք չունի, որ ձեզ տեսնի, ականջ չունի, որ ձեզ լսի, ձեռք չունի, որ ձեզ օգնի: Դուք ձեր յոյսը ձեզ վրայ պիտի դնէք, դուք ինքներդ պիտի օգնէք միմեանց:

Այսպէս ահա Բուդհայի Աստուծոյ մեռած է բոլորովին. նրա կրօնը նոյնպէս մեռած է, նրանում չկայ ոչ կեանք, ոչ ապրելու համար մի իղէալ:

Բուդհայի Ներւանան այն Ոչինչն է, որից Մովսէսի Եհովան առաջ է բերում ամբողջ տիեզերքը, բացի այդ մարդուց, որին հողից է ստեղծում, և կին մարդուց, որին այդ մարդուցն է առաջ բերում: Մովսէսի կեանքի իղէալը եղեմական դրախտն էր, որ լիքն էր Տիրոջ բոլոր բարիքներով: Ադամն ու Եւան շատ երջանիկ էին այդ փափուկ դրախտի մէջ, բայց նրանք չիմացան իրանց երջանկութեան պատիւը, (և ի՞նչպէս կ'իմանային, քանի որ չգիտէին

իրանց չարն ու բարին, քանի որ մի այլ վիճակի ծանօթ չէին) չպահեցին Նհովայի պատուէրը, կերան բարու և չարի գիտութեան ծառի պողից և հասկացան թէ ինչ է մերկութիւնը, և ամաչեցին. իմացան որ պատուիրազանց են եղել և վախեցան Աստուծոց: Բայց էլ ինչ կ'օգնէր. ասուած էր, որ եթէ նոյն պողիցն ուտեն, պէտք է մեռնին: Բարկացաւ Նհովան և անիծեց մարդուն՝ ասելով՝ «հող էիր առաջ, էլի հող դառնաս»: Խեղճ Ադամին ու Եւային դուրս արին դրախտից և նրա դուռը փակեցին չափտենական փականքով. նա այլ ևս բաց չէր լինելու մարդկութեան համար:

Դրախտում փափուկ մեծացած Ադամն ու Եւան հարկադրեցան ապրել իրանց երեսի քրտինքով: Ուրիշ ելք չկար. ապրելը մի բնական և ստիպողական պահանջ էր, իսկ առանց աշխատելու էլ անկարելի էր ապրել: Եւ եթէ մի այնպիսի երկիր չէին աքսորւած, ուր բնութիւնն առատութեամբ տալիս է ամեն ուտելիք տարւաչ ամեն եղանակներում, ապա երեւակայել պէտք է, թէ որքան դժարութիւնով պիտի հաշթաշթէին իրանց ապրուստը մարդ ու կին, երկուսն էլ մերկ, երկուսն էլ անպատասպար և անգէնք:

Պիտի ասէք՝ շատ խիստ է այս պատիժը: Ես էլ կ'ասեմ որ խիստ է, ինկատ առնելով նրանց անփութութիւնը, անմեղութիւնը, հետեանքի մասին մտածելու կարողութիւն չունենալը, օձի խորաման-

կութիւնը և այլն: Բայց եթէ նրանք այսչափ արդարանալու հանգամանքներ ունենալով հանդերձ, արտաքսուում են դրախտից՝ Աստուծոյ հրամանը չկատարելու համար, որքան առաւել արտաքսելու արժանի են իրանց դրախտից այն մարդիկ, որոնք անխտիր ուտում են ամենայն պտուղ և չեն կատարում իրանց մարդասիրական պարտքը: Բնականարգարութիւն չէր լինի՝ եթէ այդպիսիներին արտաքսէին դրախտից և հարկադրէին, որ երեսների քրտինքովն ուտէին իրանց հացը, և ոչ թէ ուրիշի քրտինքով շաղախւած համեղ պատառներով պարարտացնէին իրանց մարմինը:

Այսպէս անա Մովսէսը մի դրախտ տւաւ միայն, այն էլ աւելի մահաւան համար, քան թէ կենդանութեան և բարեկեցութեան: Նա չուաւ մարդկութեանը ապրելու իդէալ:

Մահմէդը՝ օգուտ քաղելով Մովսէսի դրախտի և Քրիստոսի երկնքի արքայութեան գաղափարից՝ մի այնպիսի հէքիաթական աշխարհ պտեղծեց երկնքումը, որ արաբական բոլոր հէքիաթները գլուխ խոնարհեցրին նրա առջև և խոստովանեցին իրանց ոչնչութիւնը: Արաբացիք առհասարակ զուտ հոգեկան և վերացական ոչինչ չունին, նրանց երեւակայութիւնը ամենայն ինչ մարմնացնում է: Այսպէս է վարւել և Մահմէդը, իբրեւ արաբացի: Քրիստոսի հոգևոր, վսեմ և վերացական գաղափարը նա բոլորովին մարմնացրել է այնպիսի մանրամասնութիւննե-

րով, որ ամեն մի միւսլիմ կը փափագէր գոնէ մէկ անգամ աչքովը տեսնել, իսկ այս աշխարհիս վրայ գոնէ նրա սուերն ունենալ:

Ես անվայել եմ համարում այս սուրբ տաճարի մէջ նկարագրել, թէ ինչ խառնակ երեակայութեան ծնունդ է այդ հակայական հարէմը, որով Մահմէդը սրբապղծել է դրախտի և երկնային արքայութեան անունը: Այս է Մահմէդի տաճ կեանքի և ապրելու իդէալը:

Ամենայն մի ծայրացեղութիւն կորցնում է մարդկային բնութեան հաւասարակշռութիւնը և նրան անդունդ գլորում: Բնաւ ապացուցի կարօտ է, որ ապրելու այդ եղանակը մի բաղեղ է, որ փաթաթւելով հասարակ ժողովրդի կեանքի ծառին, պիտի ծծէ նրա հիւթը, ինքը պարարտանայ և նրան կմախք դարձնէ, մինչև այլ ևս անունդ չստանալով՝ չորանայ և վայր թափւի ծառի ոտքերի տակ: Այս է մոսլիմութեան թշուառ ապագան: Նա պիտի ընկէր նրա ոտների տակ, ում արիւնը որ ծծել է այնպէս անխնայ:

Այժմ դառնանք մեր կրօնին, և տեսնենք սահնդալիսի իդէալ է տւել մեզ ապրելու համար: Բայց այստեղ թոյլ տւէք ինձ մի միջանկեալ նկատողութիւն անել: Ամեն մարդ ամենայն ազատամարտութեամբ և աթէիստական ուղղութեամբ դատաքննում ու դատափետում է այս և այն կրօնի ստույգութիւնը և մոլորութիւնը. բայց երբ բանը իւր կրօնին է

հասնում, նրան համարում է միակ անսխալ: Աշխարհքան է, որ նա կեղծում է. բայց կեղծելու պատճառն ինչ է: Պատճառն ապրելու պոն է, որ այստեղ էլ է դեր խաղում: Օտար կրօնի պախարակողը և իր կրօնի գովաբանողը կը վայելէ իր կրօնակիցների յարգանքը, պատիւը, կը համարւի ուղղահաւատ, ազգասէր և հայրենասէր. իսկ եթէ իր կրօնին դիպչի, չէ որ նա կը համարւի հերետիկոս, կրօնադուրս, դաւաճան եկեղեցու, ազգի և հայրենիքի: Ո՞ր խելացի մարդը կ'ուզենայ, որ այդ սև տխուրանքները իր ճակատի վրայ զրոյմէին: Արդ՝ կեղծելու համար, եթէ խնդիրը վերաբերէր մեր ազգային եկեղեցուն, ես կը հետեւի այն առաժին, որ ասում է՝ «Կամ լաւ, կամ ոչինչ». բայց քանի որ մեր խօսքը Աւետարանի վարդապետութեան մասին է, այստեղ ես ամենայն հաւատով և սրբութեամբ կարող եմ վկայել և ապացուցանել, որ քրիստոնէական կրօնը բոլոր կրօններից այնքան բարձր է, որքան երկինքը գետնից: Քրիստոնէական կրօնի բուն հեղինակը, որ է Յիսուս, ահա թէ ինչպիսի իդէալ տաւ մեզ մեր կենցաղավարութեան համար: Նա ասաց, որ աշխարհիս վրայ պէտք է որ մոլութիւններ տեղի ունենան. բայց որովհետև ոչինչ չի լինում առանց պատճառի, ապա ուրեմն պէտք է վերացնել այն բոլոր պատճառները, որոնք մոլութիւն և թշուառութիւն են առաջ բերում: Բոլոր մոլութիւններ առաջ բերող միակ պատճառը մեր եսականութիւնն է, մեր

ինքնասիրութիւնը: Ապա ուրեմն բոլոր մոլութիւնները կը վերանան միայն այն ժամանակ, երբ մեր ապրելու եղանակը ոչ թէ եսական կը լինի կամ ինքնասիրական, այլ երբ նա կը լինի համայնասիրական, մարդասիրական, աշխատասիրական: Եթէ ամեն ոք միայն իր անձի համար աշխատէ, նա պիտի թշնամական դիրք բռնէ դէպի ամենքը, սկսած իր ընկերից, եղբորից, հարեանից մինչև աւելի հեռուն, մինչև ամբողջ մարդկութիւնը. իսկ, դրա հակառակը, եթէ ամեն ոք աշխատէ ամենքի համար, նա զրանով բարեկամական դիրք կը բռնէ դէպի ամենքը: Առաջին դիրքից առաջ կը դան կռիւներ, խռովութիւններ, խաբէութիւն, խարդախութիւն, հարստահարութիւն, աւազակութիւն, բռնութիւն և առհասարակ այն բոլոր շարիքները, որոնք գոյութիւն են առել աշխարհիս երեսին. իսկ երկրորդ դիրքից առաջ կը գայ՝ սէր, միութիւն, եղբայրութիւն, միխօսքով՝ մարդկավայել կեանք և երջանկութիւն: Այսպէս Աւետարանի մէջ ցրւած գոյնզգոյն անդինքարերից երբ մի մողացիկ ենք կազմում ըստ մեր ներկայ հասկացողութեան, կարողանում ե՞ք կարգադրել հետեւեալը: Ոչ մի անհատ մի ուրիշ անհատից կասեցումն չպիտի ունենայ, այլ ամենքն էլ պիտի համարեն համայնքի հարազատ օրգիքը: Մարդը մարդու դէմ գոյութեան կռիւ չպիտի մղէ, այլ ամենքը միացեալ ուժով, իրանց բանականութեամբ ձեռք բերած զէնքերով ու գործիքներով պիտի կռիւ մղեն

բնութեան դէմ, պիտի յափշտակեն բնութիւնից ամենայն ինչ, որ պէտք է իրանց կեցութիւնը շարունակ բարեղքելու համար: Մարդը պէտք է կատարեալ լինի, որպէս իր Ստեղծողը. Նրա պէս ստեղծող և հնարող պիտի լինի: Ոչ ոք քանքարաթաքոյց չպէտք է լինի, ամեն ոք իր ունեցած բնական ձիրքերը պիտի գործ դնէ յօգուտ ընդհանրութեան:

Աշխարհ չէ արդեօք, որ ոչ մի կրօն մարդու բարեկեցութեան եղանակը այսչափ արդար և խելացի հիմքերի վրայ չի դրած: Պարզ չէ արդեօք, որ քրիստոնէական կրօնը մարդկային երջանկութեան միակ արդար և ճշմարիտ ուղեցոյցն է: Երբ Քրիստոսին մեղադրեցին փարիսեցիք, թէ նա շաբաթը սուրբ չի պահում, նա պատասխանեց, թէ «շաբաթն է մարդու համար և ոչ մարդը շաբաթին»: Այս ասել չէ միթէ որ կրօնը մարդու համար է և ոչ մարդը կրօնի: Բոլոր կրօնների մէջ միայն քրիստոնէականն է, որ այսչափ մարդասէր է, որ մարդու համար է և Նրա փրկութեանն է ծառայում:

Ժողովուրդները այս ու այն կրօնի կենսական մասին են նշանակութիւն տալիս, և հէնց որ տեսնում են, թէ իրանց կրօնը այլ ևս չի ծառայում իրանց բարեկեցութեանը, անցնում են դէպի այն կրօնը, որ նրանց աւելի բարեկեցիկ վիճակ է խոստանում: Այնուամենայնիւ անհատներ, որոնք իրանց կրօնի համար նահատակութիւն են յանձն առնում, բացահազարաւորները փոխում են իրանց կրօնը թէ կա-

մովին և թէ նեղն ընկած ժամանակ Գրիստոս ասում էր, ձեզք ինձ մօտ, ով վաստակածներ և բեռնաւորներ, ես ձեզ կը հանգստացնեմ: Եւ զալիս էին Գրիստոսի մօտ ամենքը, որոնք դժգոհ էին իրանց վիճակից—հարստահարւածները, թշուառացածները, գերիները և սորուկները: Նա էլ կերակրում էր ամենքին աջնպէս, որ սեղանի վրայ դեռ շատ ուտելիք էր մնում: Իսկ քրիստոնէութեան թարմ օրերում, երբ հաւատացեալների կեցութիւնը համայնական կազմակերպութիւն էր ստացել, ամենքն էլ գոհ էին իրանց բարեկեցութիւնից:

Հիմա շատ բնական է, որ ինձ հարցնէք, թէ ո՞ր մնաց ապա քրիստոնեաների աչդ համայնական բարեկեցութիւնը: Ի՞նչպէս է պատահել որ Գրիստոսից մօտ երկու հազար տարի անցնելուց յետոյ՝ դեռ չեն իրագործւել Նրա պատուէրները: Այն եսակաշուութիւնը, որին Նա հակառակ էր, այսօր աւելի էլ զարհուրելի մեծութեան է հասել և վիշապի պէս կուլ է տալիս ամենքին:

Յամենայն դէպս, չիրագործւելու պատճառը ոչ Գրիստոսն է—և ոչ Նրա Աւետարանը, կը պատասխանեմ ես:—Բաւական է, որ մենք այսօր էլ զգում ենք, որ Աւետարանի ասածը զուտ ճշմարտութիւն է: Անդրանիկ քրիստոնեաների գլխով շատ փոթորիկներ անց կացան, համարեա ամենքն էլ նահատակեցին իրանց քարոզած ճշմարտութեան համար, և աշխարհն ազատեցին հեթանոսական խաւարից, բայց

Նրանց յետնորդները և յետնորդների էլ յետնորդները Աւետարանի ոգին ըմբռնելու չափ հասկացողութիւն, խելք ունեցան: Դուք հիմա չէք հաւատալ, որ ասեմ կրօնի քարոզիչների միակ և գլխաւոր ջանքը եղաւ հաւատացեալների գլխից հանել Նրանց խելքն ու առողջ դատողութիւնը՝ իբրեւ չար ոգու թելադրութիւն, և զարգացնել Նրանց հաւատալու միտումը միայն: Զօրացնելով ժողովրդի հաւատը, կորցնել էին տալիս Նրա խելքը. որքան անմիտ լինէր մէկը, աչքան նա առաքինի կը համարէր, որովհետեւ ասւած էր, մինչև երեխի պէս միամիտ չլինիք, արքայութիւն չէք կարող ժառանգել: Եթէ խելք նկատւէր մէկի մէջ, նա կը համարէր չար ոգի ունեցող: Այս ուղղութեամբ էին կրթում վանական հայրերը իրանց սաներին, ինչպէս աչդ գտնում ենք Նրանց վարքերում, որտեղից աւելորդ չեմ համարում մի օրինակ բերել:

—Որդեակ, ասում է սուրբ հայրը իր աշակերտին.—եթէ քեզ լաւ և վատ հագուստ առաջարկեն, դու լաւը չընտրես, այլ վատն ընտրիր: Եթէ երկու տեսակ ուտելիք առաջարկեն՝ լաւ և վատ, դու լաւը չընտրես այլ վատն ընտրիր: Առհասարակ աշխարհումս ինչ որ լաւ է երևում, թող չգրաւէ քեզ, դու նոյն իսկ վատերի մէջ ամենավատն ընտրիր քեզ համար:

—Հայր, հարցնում է աշակերտը, եթէ այդպէս վարւիմ, մի՞թէ յիմարութիւն չի լինիլ իմ կողմից:

388-20/3

— Ի հարկէ, որդեակ, յիմարութիւն կը լինի, և պէտք է յիմարութիւն էլ լինի, որովհետեւ ինչ որ յիմարութիւն է թուում մարդկանց, այն է իմաստութիւն համարում Աստուած:

Աշակերտը չէր կարող չհաւատալ սուրբ հօր ասածին և այնպէս չվարել: Նա ոչ միայն հաւատում էր, այլ և չափազանց ուրախանում էր, որ մի նոր իմաստութիւն սովորեց աշխարհքը լուսաւորելու համար: Ի՞նչ մեծ շնորհք է՝ բանն այնպէս գիտենալ, ինչպէս նա կայ, այդպէս հօ ամեն երեսաց էլ գիտէ. շնորհքն այն է, որ բանն, այնպէս գիտենաս, ինչպէս նա չկայ: Ո՞վ չգիտէ, որ լաւը լաւ է և վատը վատ, գեղեցիկը գեղեցիկ է և տգեղը տգեղ: Բանն այն է, որ գիտենաս թէ գեղեցիկը տգեղ է և վատը՝ լաւ: Կրթութիւնը նրա համար չէր տրուում, որ մարդիկ իրանց լաւ չգիտցածը աւելի լաւ գիտենային, այլ որ բոլորովին հակառակը գիտենային. ինչ որ սուտ էր թուում, ճշմարիտ համարէին և ինչ որ ճշմարիտ—սուտ: Մարդիկ այնպէս չպիտի վարւէին, ինչպէս իրանց խելքն էր թելադրում, այլ բոլորովին նրա հակառակը: Մարդկութիւնն այս ուղղութեամբն առաջ գնաց բաւական երկար ժամանակ և ամեն մի յաջորդ սերունդ նախորդին գերազանցեց իր անխելքութիւնով: Մարդու մտաւոր զարգացումն սկսեց յետ ու յետ շարժել հսկայական քայլերով: Այս յետաշարժութեան մէջ ևս քրիստոնեայ Եւրոպան միւս երկրների առջին էր գնում:

Անխելքութեան կողմից նրանց հետ համեմատելով՝ մենք շատ աղքատ էինք, հարկադրւած էինք փոխ առնել նրանց տգիտութիւնը, ինչպէս այժմ փոխ ենք առնում նրանց գիտութիւնը:

Բայց գլխաւորն այն չէ, թէ մարդիկ որպիսի վիճակի մէջ էին մտաւորապէս, այլ թէ ինչպէս էին տնտեսապէս, արդեօք զոհ էին իրանց կեցութիւնից, թէ դժգոհ. չէ որ այդ հանգամանքն է միայն, որ մարդկանց այս ու այն կողմն է մղում:—Հաւատի այս բարձրագոյն շրջանում մարդիկ դժգոհ չէին իրանց կեցութիւնից, որովհետեւ ինչքան վատ լինէր նրանց կեցութիւնը այս կեանքում, այնքան լաւ պիտի լինէր միւս կեանքում: Հաւատացեալների ապրուստի մէջ խոշոր տարբերութիւն չկար: Հարուստը, որ կարող էր շատ ձոխ ապրել, ապրում էր շատ աղքատ, որովհետեւ մեղք էր համարում լաւ ապրելը. աղքատն էլ ուզէր չուզէր՝ պէտք է վատ ապրէր. լաւ ապրելու համար գայթակղւելու առիթ չունէր, ամենքի ապրելն էլ համարեա միատեսակ էր: Կրօնաւորները, որոնք ապրում էին համայնական, միաբանական կեանքով, կարող էին, եթէ ուզենային, շատ լաւ ապրել, բայց ամենից վատ և ամենից խիստ նրանք էին ապրում: Նրանք էին պահպանում աղքատանոցները, անկեղանոցները, հիւրանոցները, և ծառաների պաշտօնն իրանք էին կատարում: Կեանքի այս սակաւապետութիւնը, չբաւոր կեցութիւնը առաջ էր բերել մի տեսակ խաղաղութիւն, անշար-

ժուլթիւն, ոչ ոք միւս օրւայ համար հոգս չէր քաշում: Այժմ սրա վրայ աւելացրէք և այն հաւատը, որով աշխարհքը շուտով պիտի վերջանար. էլ ո՞վ կը մտածէր ձեռք զարկել այնպիսի բանի, որի արդիւնքը վայելելու համար պիտի տարիներով սպասէր: Հարկաւոր էր արթուն լինել միշտ և միայն միւս կեանքի մասին մտածել:

Քրիստոնեայ աշխարհը այս վիճակի մէջ էր, երբ Հարաւից արաբական և Արեւելքից թաթարական արշաւանքներն սկսեցին: Հաւատացեալ Եւրոպան քառասուն հազար անմեղ մանուկներից մի բանակ կազմեց և նրանով ուղեց ազատել Քրիստոսի գերեզմանը անօրէնների ձեռքից. իսկ հայ քրիստոնեաները թաթարների դէմն առնելու համար՝ երկաթէ խաչերով զինաւորեցին իրանց զորքերը, այսինքն՝ փոխանակ զինւորներին սուր ու նիզակ տալու՝ նրանց ձեռքը տւին մէկ մէկ երկաթէ խաչ: Ինչ ասել պէտք է որ թշնամին էլ հէնց այդ կուզէր: Պարսից մի թագաւոր Եգիպտացոց դէմ արշաւելիս՝ առաջապահ զինւորների ձեռքը մի մի կատու է տալիս, գիտենալով, որ Եգիպտացիք կատուի վրայ նետ չեն արձակիլ, քանի որ նրանց կրօնը խստիւ արգելում էր այդ: Եւ նա չսխալեց: Եգիպտացիք այդ բանը տեսնելով՝ յետ փախան զարհուրելով: Մերոնք փոխանակ օգուտ քաղելու թշնամու թոյլ կողմից, իրանց թոյլ կողմն էին թշնամու առջև դնում, որովհետև պիտի խելքի հակառակ վարէին: Մահ-

մէղականութեան մէջ ևս չկար խելք, այլ միայն հաւատ, բայց բոլորովին հակամարդասիրական և սաստիկ մոլեռանդացնող: Մահմէդը իր կրօնի մէջ մտցրել էր ոչ միայն մի չափազանց գայթակղեցուցիչ դրախտ, այլ և նախասահմանութիւն, որ կրօնի գլխաւոր մասն էր: Նախասահմանութիւնը մարդու ճակատագիրն էր, որ ծնւելու օրից դրոշմւում էր նրա ճակատին: Մարդը մի կամազուրկ և կոյր գործիք էր իր ճակատագրի ձեռին. ինչ որ անէր, ինչ որ դառնար, այնպէս էլ պիտի լինէր: Ի հարկէ ինչպէս ամեն մի սնահաւատութիւն, նոյնպէս և ճակատագիրը զուրկ է արամաբանութիւնից. բայց սա է մահմէդականի մոլեռանդութեան գլխաւոր ազբիւրը: Զինւորներ, ասում էր զօրապետը, կռիւ սկսելուց առաջ. միտ բերէք, որ ձեր մեռնելու օրը գրւած է ամեն մէկիդ ճակատին: Ով որ այսօր մեռնելու է, նա պիտի մեռնի, որտեղ էլ որ լինի, — տանը, դռանը, ծովումը, թէ ցամաքումը: Իսկ եթէ այսօր չէ նրա մեռնելու օրը, նա չի մեռնիլ, թէկուզ կրակ թափեն գլխին: Դուք արդէն գիտէք, թէ պատերազմի մէջ մեռնող միւսլեմին ինչ փառք, ինչ վայելչութիւն է սպասում միւս կեանքում: Քանի կեանք կը տար մարդ՝ եօթանասուն հիւրիներից միայն մէկին արժանանալու համար. բայց ձեզ եօթանասունը միասին է տրւում: Զեզ տրւում է հարիւր մարդու ուժ, յաւիտենական թարմութիւն և երիտասարդութիւն, անկշտում ախորժակ, որ ինչքան

էլ վաշելէք դրախտի անմահական բարիքը, միշտ էլ ցանկանաք վաշելել, և ձեր վերջին պատառը նոցնքան համեղ լինի, ինչքան և առաջինը:

Այս մոլեռանդ արնախումբների դէմ ի՞նչ կարող էր անել քրիստոնեան իր հաւատովը, որով սուր բռնելը մեղք էր համարում. նա միայն կարող էր նահատակել, որ այն կեանքումը մարտիրոսական պսակին արժանանայ: Եւ նահատակում էին խմբերով ու բանակներով: Մահմէդականի հաւատի մէջ սուր կար, իսկ քրիստոնեայի հաւատի մէջ պատրաստի պարանոց. «սուր քո՞ և պարանոց մեր», ասում էին քրիստոնեաները և ամենայն քաջութեամբ... նահատակում: Վերջապէս մահմէդականութիւնը սանձարձակ առաջ վազեց, տիրեց Հայաստանին ու հռչակաւոր Բիւզանդիոնին, և խաչի տեղ տնկեց իր կիսալուսինը, որ մի կողմից մաշում և միւս կողմից նորոգում է շարունակ:

Ու՛ր որ ականջովը չլսի, թիկունքովը կը լսի՝ ասում է առածը: Անօրէնների սուրն ու մորակը քրիստոնեաներին քիչ քիչ խելքի բերին:

Զարմանալի չէ՞ր արդեօք, որ վայրենի թաթարն աւելի խելք ունենար, քան թէ որքան և իցէ քաղաքակրթւած հայը: Պատճառը՝ ինչպէս տեսանք, սխալ հասկացած կրօնն էր: Այս երեւոյթի մէջ անբնական ոչինչ չկար: Հաւատը պիտի լրացնէր իր զարգացման շրջանը՝ հասնելով իր ամենաբարձր գաղաթնակէտին, որտեղից բնականաբար կամաց կա-

մաց պիտի վայր իջնէր, տեղի տալով մարդու խելքի զարգացմանը, թէև ոչ առանց ինքնապաշտպանութեան և կռիւ:

— Ցարգելի եղբայրներ և քոյրեր, թոյլ տւէք ինձ այստեղ մէկ միջանկեալ նկատողութիւն անել. — բացատրել, թէ ինչ կը նշանակէ պատմական զարգացում: Զարգանալ՝ կը նշանակէ աճել, մեծանալ: Նորածին երեխան օրէցօր և տարեցտարի աճում մեծանում է, և իր հասակի այլ և այլ շրջաններում նորանոր յատկութիւններ է երեցնում, առաջ միայն կենդանական ուժ, յետոյ հաւատ և ապա առողջ մտածութիւն և դատողութիւն: Երեխան երբ լրացնում է իր հասունութեան շրջանը, նա բոլորովին նման է լինում իր ծնողներին, իր հարազատ արեւնակիցներին, թէ Ֆիզիկապէս և թէ հոգեպէս: Այստեղ մենք տեսնում ենք աշխարհ, որ ամեն մարդ ժառանգում է իր ծնողների մարմնական և հոգեկան յատկութիւնները՝ լաւ և վատ կողմերով: Բացում են ոք իր ծնողներից ժառանգապէս ստացած յատկութիւնները նոյնութեամբ չի տալիս իր զաւակներին, այլ փոփոխած, պակասեցրած և աւելացրած: Ամեն ոք աշխատում է ոչնչացնել իր մէջ այն յատկութիւնը, որ տգեղ է թւում իրան, որ անվայել է համարում բանական արարածին, և զարգացնում է իր մէջ այն յատկութիւնը, որ գեղեցիկ է թւում, որ օգտակար և վայելուչ է համարում: Ամեն ոք իր ժառանգաբար ստացած յատկութիւնները իր հաս-

կացողութեան ու կարողութեան չափով բարեկրթութեամբ է և այնպէս տալիս իր ժառանգներին: Այս է պատճառը, որ թոռները և թոռների էլ թոռները աւելի են լինում բարեփոխած, քան թէ իրանց պապերի պապերը: Այստեղից մենք գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ ինչպէս կայ ժառանգականութիւն, նոյնպէս կայ և ժառանգականութեան բարեկրթութեամբ զարգացում: Եթէ այս զարգացումը չլինէր, մարդիկ անհուն դարերի ընթացքում ոչ մի փոփոխութեան չէին ենթարկուի, այլ նոյնը կը լինէին, ինչ որ եղել են սկզբումը իրանց նախնական վիճակի մէջ: Բայց ինչն է, որ աճում, զարգանում և փոփոխում է: Ոչնչից ոչինչ չի աճիլ, պէտք է մի բան լինի, և այն էլ աճեցական բան, որ աճիլ երևում է որ այդ յատկութիւններն ևս ունին իրանց նիւթական սաղմերը, որոնք կարող են և չաճել, եթէ աճելութիւնը խանգարող առիթներ լինին, և ընդհակառակն՝ կարգէ դուրս աճելութեան և զարգացման հասնել, որով և դուրս գան՝ մէկն ապուշ և միւսը հանճար: Առաջինի մէջ ընդարմացած լինելով բոլոր դարերից ստացած ժառանգական յատկութիւնը, չի կարող նմանել ոչ իր ծնողներին և ոչ իր պապի պապերին, այլ ով գիտէ՝ զուցէ միայն իր ցեղի նախատիպին: Երկրորդի մէջ էլ կարգէ դուրս աճելով ժառանգական յատկութիւններից մէկն ու մէկը կամ մի քանիսը, դարձեալ նման չի լինիլ՝ կամ Ֆիզիկապէս և կամ մտաւորապէս՝ ոչ իր ծնող-

ներին և ոչ նրանց նախորդներին, այլ զուցէ միայն շատ հեռաւոր յետնորդներին: Եթէ ապուշը օժտւած է միայն շատ հեռաւոր նախորդի աղքատ յատկութիւններով, հանճարն էլ ուրեմն օժտւած պէտք է լինի շատ հեռաւոր ապագայ յետնորդի հարուստ յատկութիւնով: Այս հանճարաւոր մարդիկն են, որոնք հանդիսանում են իբրեւ ապագայի մարդիկ և մեզ առաջնորդում են դէպի ապագան: Ասած բանն է, որ մէկը լինի հանճարաւոր մարդ, և մարդկանց առաջնորդէ դէպի անցեալը, դէպի նախնական վայրենութիւնը: Հանճարը մարդկանց մտաւոր զարգացման ճանապարհը հարթողն է և նրանց առաջնորդողը դէպի ապագան: Այս բանը գիտէ նոյն իսկ հասարակ ժողովուրդը, և միշտ՝ նեղն ընկած ժամանակ՝ սաստիկ փափագում է, որ լոյս ընկնի մի հանճարաւոր հերոս և իրան ազատէ նոյն նեղ վիճակից: Հաւատի ամենաթունդ ժամանակ՝ մարդկութեան բախտից մի քանի հանճարներ լոյս ընկան իրար ետեւից, և դրանք դարերով կանգնած և անշարժ երկրագունդը շարժման մէջ ձգեցին, նորանոր աշխարհներ գտան և սկսեցին բացատրել բնութեան և կեանքի երեւոյթները: Եթէ մարդկութիւնը կարգէ դուրս ընդունակ զաւակներ ծնելու յատկութիւն չունենար, նրա յառաջադիմութիւնը շատ դանդաղ քայլերով առաջ կերթար. բայց շնորհիւ հանճարների՝ մարդկութեան յառաջադիմութիւնը սաստիկ արագանում է: Ներկայ ժամանակումս մէկ օրւայ

կատարեալ զանցեալում տաճարեան զարեւում չէ կատարեալ: Եւ ինչպէս կարելի է, որ մարդու մանկութիւնը հաւասարէ նրա երիտասարդութեանը: Հաւատի դարերում մարդկութիւնը մտաւորապէս մի պատանի էր, իսկ գիտութեան դարում մի առողջ և առողջամիտ երիտասարդ: Աւելի հասուն հասակի մէջ կը հասունանայ նրա մէջ և Բարեխոհութիւնն ու Արդարասիրութիւնը, որ այժմ շատ նւազ է:

— Յարգելի եղբայրներ և քոյրեր, դժւարը դէպի առաջ, դեպի ասպզան նայել է. ով կիմանայ, թէ ասպզան ինչ ունի թաքցրած իր մէջ. իսկ յետ նայելը շատ է հեշտ: Կեանքի մէջ առաջ ենք գնում մեզ անծանօթ մի ճանապարհով, իմանում ենք, թէ ինչ տեղերով անց կացանք, բայց չենք կարող գուշակել, թէ էլ ինչպիսի տեղերով պիտի անցնենք և որպիսի արկածների և փորձանքների պիտի հանդիպենք: Մենք հիմա կարող ենք գիտենալ, թէ մօտաւոր անցեալում որպիսի սխալներ է արել մարդկութիւնը, կամ ինչ պատճառից է առաջ եկել նրա այս կամ այն սխալը:

Երեւակացեցէք ձեզ մի ահագին լեռնաշղթայ, որ իր մէջ թաքցրած ունենայ շատ պատուական գանձեր, բայց այդ շղթան ունենայ և անթափանցելի անտառներ, անդնդանման ձորեր, անմատչելի դաճաթներ, չարաթոյն վիշապներ և ամեհի զաղաններ: Մարդը կարող է արդեօք ձեռք բերել այնտեղից այն պատուական գանձը, մինչև զինւած և զրա-

հաւորած չլինի հանճարի հնարած զէնքերով և գործիներով: Մարդկութիւնն ուղեց առանց խելքի օգնութեան, այլ միայն հաւատով հասնել կրօնի ցոյց տրւած իդէալին, շահել՝ նրա պատուական գանձից. բայց նա ոչ միայն չմօտեցաւ իր նպատակին, այլ ընկաւ կրօնի անյատակ և մութ ձորերը և դարերով մնաց խաւարի և թշուառութեան մէջ: Այս այնքան բնական էր, որքան բնական էր այն, որ սգէտը գիտուն և յիմարն իմաստուն լինել չէին կարող: Ամեն մարդ միևնույն Աստրծուն իրան է նմանեցնում, և դուրս է գալիս, որ մարդը չէ, որ Աստրծոյ նման է, այլ Աստուած է մարդու նման, և այն էլ անխտիր, լինի այդ մարդը մի տխմար, թէ մի իմաստուն: Կրօնն էլ այնպէս է հասկանում իւրաքանչիւր ոք, ինչպիսի հասկացողութիւն որ ինքն ունենում է: Այս է պատճառը, որ մի և նոյն Աւետարանից խելագարութեան հասած հրէշաւոր աղանդներ են ծնունդ առնում և մի և նոյն ժամանակ իրանց բարեկարգութիւնովն ու ներքին իմաստովը վսեմ և սքանչելի եկեղեցիներ:

Մենք հիմա միայն, դարեր անցնելուց յետոյ, գիտութեան զարգանալուց յետոյ, հասկանում ենք, որ կրօնը՝ իբրև մի հոգեբանական երևոյթ, իբրև երեւակայութեան և հաւատի արդիւնք, հետազօտելի և ուսումնասիրելի առարկայ է և ոչ թէ հետազօտող և ուսումնասիրող: Ուսումնասիրող առարկան գիտութիւնն է, որ խելքի, փորձառութեան և

հանճարի արդիւնք է, և ոչ հաւատի: Գիտութիւնն է ուսումնասիրում կրօնի էութիւնը, նրա ծագումը, զարգացումը, ներգործութիւնը, նրա դրական և բացասական կողմերը, կատարած լաւ և վատ դերը, ներկայ վիճակը և ցոյց է տալիս, թէ ինչով է նա շահաւէտ կամ վնաս մարդկութեանը: Գիտութիւնը Աւետարանի համայնասիրութիւնը համարում է շատ արդար, բայց գտնում է որ դրան կարելի է հասնել միայն գիտական զարգացումով:

Այսօր մարդու միտքը զարգանում է հսկայական քայլերով և որքան շատ է առաջ գնում, այնքան աւելի է յետ թողնում իրանից կրօնը իր բոլոր հաւատալիքներով: Ինչպէս մի ժամանակ հաւատն էր տիրում խելքի վրայ և նրան դուրս մղում, այսօր էլ խելքն է տիրում հաւատի վրայ և նրան դուրս մղում: Ինչպէս առաջ մարդիկ իրանց փրկութիւնը կրօնի մէջ էին որոնում, այսօր էլ գիտութեան մէջ են որոնում: Այսօր այլ ևս կրօնի ետեւից վազող չկայ հոգու փրկութեան համար. և եթէ կան, այդ միայն մարմնի համար է, բարեկեցութեան համար է, և ոչ երբէք հոգու փրկութեան:

Մեր ազգի առաձն ասում է զգայլի գլխին Աւետարան կարգացին, ասեց՝ շուտ արա, ոչխարը սարոցն անցաւ: Այս առաձն աւելի լաւ է բնորոշում, թէ մարդն այսօր ինչպէս է նայում իր կրօնի վրայ: Զգիտեմ ինչ գրքում եմ կարդացել միսիոնարական կեանքից մի պատմութիւն, որ շատ նման է մեր

ազգային առաձին: Մի միսիոնար գնում է Աֆրիկէի վայրենիներին քարոզելու: Երևի առաջին անգամը չի լինում, որ նրանք սիպտակ քարոզչի երես են տեսնում. իսկոյն հաւաքւում են մօտը և առաջին հարցմունքը լինում է այն՝ թէ՛ նա հաց բերե՞լ է արդեօք իրանց ուտեցնելու համար: Միսիոնարը ինչ պաշար որ ունենում է, տալիս է նրանց. նրանք էլ մի կողմից ուտում և միւս կողմից լսում են նրա քարոզը: Այս միջոցին՝ որտեղից որտեղ՝ մի որս է անցնում նրանց մօտերիցը: Ամենքն էլ վեր են թռչում, վազում որսի ետեւիցը, բացի մի երկուսից, որոնք շարունակում են լսել: Երբ որ քարոզը վերջանում է, այդ մնացողներն ասում են միսիոնարին: Քննէ որ ասացիր, շատ լաւ ասացիր, մենք ընդունում ենք. բայց որովհետեւ քեզ մօտ մնալով մենք զրկեցինք մեր բաժին որսից, դրա փոխարէն դու պէտք է վճարես մեզ կամ հացով և կամ դրամով:

— Յարգելի եղբայրներ և քոյրեր, իմ այսօրւայ բնաբանից դուրս է քննել կրօնի նշանակութիւնը, (այս մասին ես խօսելու եմ մի ուրիշ անգամ), այլ միայն կամենում եմ ցոյց տալ, թէ մարդ ամենայն ինչ որ անում է, լաւ թէ վատ, ապրելու համար է անում: Առաջ կրօններն էին առաջնորդում մարդուն դէպի բարեկեցութիւն, այսօր այդ դերը գիտութիւնն է կատարում: Կրօնական դասակարգը ամենից լաւ է աւել նոր տեսակ ապրելու համը և նա, մնալով իր հին դիրքի և իշխանութեան մէջ,

այդ իշխանութիւնը գործադրում է իր մարմնական և աշխարհային պէտքերին, իր բարեկեցութեանը: Այսօր այդ դասակարգը իր գոյութիւնը պահպանելու համար՝ հետզհետէ աշխարհականանում, գիտնականանում է իր շահի, իր օգտի համար: Գիտութեան նոր վերածնւած ժամանակ այսպէս հաշտ չէր նրահետ, այլ սաստիկ թշնամի: Կրօնական դասակարգը որքան կարողացաւ, հալածեց և՛ գիտութիւնը, և գիտնականներին, բայց վերջ ի վերջոյ խոստովանեց, որ մարդու հանճարն ևս Աստուած է տւել, որ նա կարողանայ իր կեանքն ապահովել աշխարհիս երեսին: Եւ այս կողմանէ առաջին օրինակն ինքն է տալիս, չարաչար պաշտպանելով իր դասակարգային շահերը:

Մարդու հաւատալը չի գալիս, որ միւսնոյն ազգի մէջ այս ու այն դասակարգը կարող է իր օգուտը վեր դասել ընդհանուր ազգի օգուտից. բայց այս բանն աշկարա է, և մենք ամեն օր տեսնում ենք մեր աչքովը: Շատ վրդովեցուցիչ բան է մանաւանդ, երբ այդ դասակարգից վատերը աստուածային, կրօնական և հոգեւոր կոչում են կրում իրանց վրայ: Սա է, որ չեղաշրջում է Աստուծոյ խօսքը և նրան, փոխանակ կեանքի աղբիւր շինելու, թշառութեան ու մահւան աղբիւր է շինում, շարունակ հարստահարելով ժողովրդի հաւատը: Այս հանգամանքը շոշափելի կացուցանելու համար, մենք դեռ պիտի իմանանք, թէ որտեղ է թաքկացած ժողովրդի թշառութեան և երջանկութեան աղբիւրը:

Երևակայեցէք ձեզ մի համայնք, որ իր գիւղամիջումն ունի մի մեծ ծառ: Այդ ծառը ոչ ոքի սեփականութիւնը չէ, այլ ամբողջ համայնքին է պատկանում: Ամեն մի ծերունի լիշոււ է, որ ինքը դեռ մի մանուկ էր, որ այդ ծառը գոյութիւն ունէր նոյն հսկայական մեծութիւնովը, նոյն բաղմածիւղ ոստերովը և նոյն լայնատարած ստերովը: Նրահովանու տակ հաւաքւում են ծերունիները և համայնքի առօրեայ և ընդհանուր հոգսերի մասին են խորհում. հաւաքւում են երիտասարդները և իրանց կատարած թարմ սխրագործութիւններն են պատմում միմեանց. հաւաքւում են մանուկները, և իրանց մանկական խաղերն են խաղում: Լուսաբացին սարեակներն ու ծիծեռնակներն են ձուռողում նրա սաղարթախիտ ճղներովրայ, իսկ գիշերները սոխակն է իջնում և սկսում իր սքանչելի դայլալիկը:

Արդեօք ի՞նչ կը լինի այդ դարաւոր ծառը նոյն հասարակութեան համար, որքան սիրելի և պաշտելի: Ո՞ւմ ձեռք կը զօրէ որ և իցէ վէրք հասցնել նրակեղևին: Ոչ ոքի: Նա սուրբ է և անձեռնմխելի: Նրահեռաւոր գիւղերից օտար մարդիկ են գալիս և ամառաց շոքին նստում նոյն ծառի հովանու տակ, նրանք աւելի են սքանչանում և երանի են տալիս նոյն համայնքին, որ այսպիսի մի հսկայական ծառ ունին իրանց հովանաւորող: Կը գայ ժամանակ, որ այդ ծառը կընկնի, բայց նրա հովանաւորութիւնը ոչ ոքի մտքից չի ընկնիլ. մարդը մարդուն կասէ. «ինձ

քո հովանաւորութեան տակն առաւ. «փուշը որ փուշ է, կ'ասէ, ճնճղուկին հովանաւորում է»: Այս հովանաւորութիւնը կը շարունակէի սերնդէ սերունդ:

Ոչ թէ այս ծառի չափ, այլ շատ աւելի սիրելի է ամեն մէկի համար իր ծննդարանը, նրա խոր-խոր ձորերովը, մութ անտառներովը, ծաղկաշատ լեռներովը, ականակիտ ու վճիտ աղբիւրներովն ու վտակներովը: Ապա իր ուխտատեղիքը, որ այցելում է ամեն տարի և միշտ էլ անհամբեր սպասում է, թէ երբ կը գայ տօնի օրը, որ տեսակցի իր հեռաբնակ բարեկամների հետ և ուրախ ու զւարթ փամանակ անց կացնէ: Ապա իր եկեղեցին, ուր նա մկրտուել է: Ապա իր սիրելիների շիրիմները, որոնց հետ թաղած է իր սրտից մէկ մէկ կտոր: Ո՛չ, մարդը սիրտ ունի, հոգի ունի, նա մի բիւրեղացած խելք չէ, և ոչ էլ ճարպապատ, անարիւն և անզգայ մի մարմին, մի մարդակերպ խող:

Թողնենք մարդու այս բանաստեղծական կողմը և դառնանք նրա նիւթական կողմին: Բայց որ չկարծէք, թէ մարդու հոգեկան աշխարհն ուրիշ օրէնքի տակ է գտնւում և մարմնականն ուրիշ, պէտք է չիշեցնեմ ձեզ, որ տիեզերքի մէջ ջոկ ջոկ օրէնքներ չկան: Միւսնոյն օրէնքն է տիրողը թէ հոգու և թէ մարմնի վրայ: Մարդը սիրում է ինքն իրան և այն ամենը, ինչ որ իրանն է համարում: Այս է ահա օրէնքը: Յիշեալ ծառը եթէ մի մասնաւոր անձի սեփականութիւն լինէր, նախ և առաջ նա չէր դառ-

նալ ընդհանուրի համար ժողովատեղ և զբօսարան: Տէրը թոյլ չէր տալ: Իսկ եթէ նա տնկած լինէր մի ուրիշ տեղ, տիրոջ աչքիցը հեռու, ով ասես իր կացնի ուժը նրա վրայ կը փորձէր, նրան կը կեղեւէին և կը չորացնէին: Մարդն իր ծննդարանն է սիրում, և ոչ ուրիշինը. իր սիրելիների վրայ է ողջում այնպէս. աղեկտուր և յուսահատ, և ոչ ուրիշի: Մարդն իր եկեղեցին է սիրում, և ոչ մի օտար հաւատի աղօթարան, որ մի յաջող դէպքում պատրաստ է նաև քանդելու: Շատ բաներ կան որ մարդ պէտք է իրանը համարէր և սիրէր ու պաշտպանէր, բայց որ չի անում, այդ կախւած է նրա ճանաչողութեան աստիճանից: Նա այդ բաներն էլ կը սիրէ և կը պաշտպանէ, երբ որ կը համոզուի որ իրանն է: Նա հասկանում է, որ ուրիշին օգնելը մի բարոյական պարտք է, բայց չի հասկանում, որ այդ բարոյական պարտքը կատարելուց մարդիկ նիւթապէս կը շահնին: Քանի որ այդ շահը նրա համար տեսանելի չէ, նա չի էլ օգնում:

Սրա համար մի օրինակ բերենք նիւթական աշխարհից: Մի գիւղի մէջ ամենքն էլ ունին իրանց ջոկ ջոկ հողաբաժինը, արտը, այգին և արօտատեղը: Կայ և մի այլ արօտատեղ, աւելի մեծ, որ մասնաւորի սեփականութիւն չէ, այլ պատկանում է ամբողջ համայնքին: Եւ ահա հարեան գիւղից մի քուրդ, իր հօտն առաջն արած, հրացանն ուսին, իր հովիւներով և բարդ ու բարխանայով անցնում

է այդ տեղով դէպի իր լեռները: Նա հանդիպում է մասնաւոր արօտատեղին և, առանց այլ և այլութեան, իր հօտն անում է նրա մէջը, որ մի լաւ կշտացնէ: Արօտատեղը տեսնում է այդ բանը, հարաջ է տալիս. ոչ ոք չի գնում նրան օգնելու, ինքն էլ մենակ վախում է գնալ: Ո՞վ է գգնել իր անցաւ գլուխը ցաւի մէջ գցել. ինչո՞ւ համար, քանի որ իրան մի փնաս չի հասնում: Տէրը մնում է անճարացած, իսկ քուրդը վայելում է ուրիշի սեփականութիւնը: Նոյն քուրդից յետոյ գալիս է մի ուրիշ քուրդ, աւելի բազմաթիւ հօտերով և հովիւներով, աւելի ահեղ զինաւորւած, բացի հրացանից ունի նաև վահան ու նիզակ և մէկ մէկ կէռ թուր էլ կողքերից քաշ արած: Արանք իրանց հօտերն անում են համայնքի արօտատեղը: Յանկարծ գիւղի ամեն անկիւնից հարայ հրոց է բարձրանում և մի ակնթարթի մէջ ամբողջ գիւղը տեղիցը գծլւած՝ վազում է պաշտպանելու իր սեփականութիւնը: Ասել պէտք է արդեօք, թէ ինչ սե օր կը մթնեցնէին քրդի գլխին: Ուետ հօ չէ ասած, թէ համայնքը որ հաւաքւի, գերան կը կոտորին: Կիսաշունչ եղած քուրդը խոստովանում է, որ ինքը սխալւել է, չի իմացել, որ արօտատեղը ամբողջ համայնքին է պատկանում:

Այս դէպքից պարզապէս երևում է, որ մի անհատ, թոյլ և անզօր լինելով իր առանձին սեփականութիւնը պաշտպանելու, շատ զօրեղ կարող է լինել ընդհանուր սեփականութիւն պաշտպանելու:

որովհետև այստեղ նա մենակ չէ, այլ ընդհանուրի հետ, որից կազմւում է մի հաւաքական խոշոր ուժ: Բայց աւելի հետաքրքրական է քրդի խոստովանութիւնը, թէ նա չի իմացել, որ արօտատեղը ամբողջ հասարակութեան է պատկանում: Այս ի՞նչ է նշանակում: Ուրեմն մասնաւոր մարդունը կարելի է ուսեցնել: Այո, և այդ բանը ոչ ոքի զարմանքը չի յարուցանիլ, դա մի ընդունւած և սովորական բան է: Քրդի ասածի մէջ ուժի կշռելու խնդիր կայ. նա խոստովանում է միայն իր հաշւի սխալը, և ոչ թէ գործողութեան: Երբ աւազակը մտադրւում է յարձակում գործել, նա պարտաւոր է նախ և առաջ իր ուժը կշռել հակառակորդի ուժի հետ: Այլ է հինգ մարդու և տասը մարդու հետ գործ ունեւալ կրկնապատիկ ուժով, և այլ, երբ քո ուժը հինգ է, իսկ հակառակորդինդ մի քանի հարիւր: Ով ասես, նրան կը մեղադրէ, նրան կը յանդիմանէ, ասելով՝ դու քանի՞ գլուխ ունէիր, որ մի ամբողջ հասարակութիւն քո դէմ բարձրացրիր: Այսպէս է օրէնքը. յարձակողը միշտ պիտի աշխատի իրանից թոյլի վրայ յարձակւել, եթէ ոչ՝ առակի ազուաւի նման ոչխարի բրդումը կը խճրճւի: Թոյլը շարունակ յարձակման ենթակայ է, ամեն ոք իր ուժը թոյլի վրայ է փորձում, ով ասես՝ նրա գլխին է խփում: Նոյն իսկ գիւղի տանուտէրը և նրա գլխի զօրեղներին հեռու են փախչում և իրանց ուժերը թոյլերի վրայ են գործ դնում: Ամեն տեղ զրկողը թոյ-

լերն են լինում: Ասած է. «ցախը ցաւագար տեղին կը զիպչի»: Կամ թէ գողը եկաւ, վնջ մէկի տէր, գալը եկաւ, վնջ մէկի տէր: Եւ ճշմարիտ, գողութիւն, բռնաբարութիւն, հարստահարութիւն և ամենայն տեսակ զրկանք թոյլի վրայ է թափւում:

Այդ դէպքի նման հաղարաւոր դէպքեր կարելի է բերել ապացուցանելու համար, որ ընդհանուրի ուժը մէկ տեղ հաւաքողը ընդհանուրի շահն է, իսկ ընդհանուրի շահը ընդհանուր սեփականութեան մէջ է գտնուում: Մէկ ուրիշ օրինակ էլ բերեմ, որ ընդհանուր սեփականութեան օգուտն աւելի պարզի:

Միւսնոյն գաւառում, միւսնոյն ճանապարհի վրայ բնակչութեան միւսնոյն թւով, միւսնոյն կլիմայական և վարչական պայմանների տակ գտնուում էին երեք գիւղ: Առաջին գիւղում փորձառու և բանիմաց մարդիկ կային, ունէին և մի խելքը գլխին և ժիր քահանայ: Սրանք յորդորեցին ժողովրդին և համախօսական վճուով վճռեցին, որ ունենան մի կարգին ուսումնարան երկու սեռի համար և մի դեղատուն: Ուրեմն ուսուցիչ, ուսուցչուհի, բժիշկ, բժշկի օգնական և մանկաբարձուհի: Բայց գիւղն աղքատ էր, ֆրանկից պէտք է վճարէին դրանց ծախքը: Առաջ պէտք էր եկամուտի մասին հոգալ: Եկամուտ ձեռք բերելու համար վճռեցին, որ ամենայն ինչ որ պէտք է հասարակութեանը, բայց հնարաւոր չէ որ ամենքն էլ ունենան, այդ տեսակ բաները լինեն հասարակութեան սեփականութիւն: Եւ ինչ անբաժան բան որ

ունի հասարակութիւնը նրանց եկամուտն էլ որոշւի գործ դնել հասարակաց կրթութեան և առողջութեան վրայ: Այս տեսակ բաները երբ սկսեցին ցուցակագրել, ստացան հետեւեալ առարկաները. երեք ջրաղաց, որ յետոյ միացնելով շինեցին մի մեծը և մօտն էլ մի մեծ աջգի. մի բաւական մեծ անտառ, մի արօտատեղ, մի ձկնորսարան, մի շտեմարան, մի կշեռք կամ ինչպէս ասում են՝ դանթար, մի արաղի դործարան, թէև մասնաւոր մարդու անունով, մի քանի խանութ և մի քանի վարձու տալու տներ և եկեղեցու տարեկան եկամուտը: Այս ընդհանուր սեփականութիւնից այնքան եկամուտ գոյացաւ որ ոչ միայն մտադրւած ուսումնարանն ու դեղատունը հիմնեցին օրինաւոր սարք ու կարգով, այլ գիւղի տարեկան հարկն էլ վճարեցին և շինական դատարանի ծախքն էլ հոգացին:

Կրթւած ուսուցչի ու բժշկի ներս գալը գիւղին մի նոր զարկ տաւ իր ընդհանուր սեփականութիւնը ձոխացնելու: Գիւղը նորանոր հողեր գնեց շրջակայ բէգերից. նոր աւու հանեց ու ջրարբի դարձրեց շատ անջրդի տեղեր, մօտ եօթը վերստ հեռաւորութիւնից մի սառնորակ և վարար աղբիւր բերաւ գիւղամէջ, ուր մի ջրամբար շինելով՝ բաժանեց զանազան թաղերի վրայ: Այս ջրից օգուտ քաղելով, ամենքն էլ իրանց տների առջև մի մի պարտէզ տնկեցին և գեղը վերափոխեցին մի հոտաւէտ բուրաստանի: Գիւղի այս բոլոր բարեփոխու-

Թիւնը մի տասը տարւայ մէջ կատարւեց. նախընթաց տասնեակ տարիներում նա մի ընդարմացած և անշարժ վիճակի մէջ էր: Օտար մարդը ներս մտնելիս հիանում էր, տեսնելով մաքուր, ուղիղ և լայն փողոցներ, բոլորն էլ խիճած, ափերը սալաշատակ, երկու կողմից ծառեր տնկոտւած, տները շէնք ու շնորհքով, փառաւոր եկեղեցի, հոյակապ ուսումնարան, գեղեցիկ դեղատուն, կարգին շինական դատարան, օրինաւոր շտեմարան: Տեսնողն այն տպաւորութիւնն էր ստանում, որ այս գիւղացիք հասարակ ասիացի սամիկներ չեն, այլ եւրոպական քաղաքակրթութեան ճաշակն առած խելքը գլխին մարդիկ: Տասը տարուց յետոյ քսան տարեկանների մէջ ոչ մէկը չկար որ անգրագէտ լինէր: Շուտով զգացին փոստատուն և հեռագրատուն ունենալու պահանջը, որովհետեւ հիմա ամենքն էլ նամակ էին գրում, լրագիր էին ստանում: Տեղական վարչութիւնը՝ գաւառապետ և նահանգապետ՝ այնքան հաւանեցին այս գիւղացիներին, որ բոլոր գիւղերում չորդորում էին նրանց օրինակին հետեւել: Սրանց խնդիրն անկատար չէր կարելի թողնել. տւին և փոստատուն և հեռագրատուն, պրիստաւին էլ տեղափոխեցին այնտեղ: Գիւղն արդէն առաջուց հոգացել էր որ բոլոր պաշտօնատները և պաշտօնեաները մասնաւոր տներ չվարձեն, այլ գիւղի սեփական տներում բնակին ու վարձը գիւղին վճարեն: Հարկ չկայ ասելու որ այս գիւղումը աչքի ընկնող աղքատներ

և չքաւորներ չկային, կարօտեալները միշտ օգնութիւն էին ստանում հասարակական դրամարկղից՝ որը իբրեւ օգնութիւն, որը անտոկոս, և որը թեթեւ տոկոսով, նայած նրանց չքաւորութեան աստիճանին: Իսկ անգործ միայն արգելւած էր. ամեն ոք պէտք է իր գործին երթար, իր հողի մշակութիւնովը պարապէր:

Հասարակութեան առաջադիմութեան ճանապարհը հարթւած էր. նա առաջ էր գնում առանց խոչ ու խուժի հանդիպելու: Երբ մի ճանապարհ այնպէս հարթւած լինի, որ ոչ դար ու փոս ունենայ, ոչ ցեխ, ոչ զառիվեր ու զառիվայր, այնտեղ մի ձիով էլ կարելի է շատ գործ տեսնել. էլ գոմէշներ լծելու հարկ չի լինի: Համայնքի բարոյական և նիւթական առաջադիմութիւնը նրա ուղիղ մտածելուցն է կախւած: Առաձն ասում է «Եթէ մեղու ունենամ, մեղրս Մեղրիից կը գաց»: Հասարակութիւնն սկսեց ոչ միայն մեղու ունենալ և մեղւաբուծութիւն, այլև շերամապահութիւն, կաթնատնտեսութիւն, գինեգործութիւն և առհասարակ օրինաւոր հողագործութիւն և գիւղական տնտեսութիւն, բոլորն էլ ընկերական և խմբական ուժերով, որոնց մասնակցում էր ամբողջ գիւղը: Մասնաւոր դրամատէրն այդ տեղն առձուհներ անելու ասպարէզ չունէր:

Պրիստաւի գալուց յետոյ՝ այդտեղ տեղափոխւեց և հաշտարար դատարանը: Գիւղը նրան էլ տւաւ հարկաւոր շինութիւնները: Նրանից երկու տարի

անցնելուց յետոյ՝ գիւղը կատարեց ուսումնարանի քսանամեակի տոնախմբութիւնը փառաւոր խնձոյքով, ուր հրաւիրւած էին և քաղաքից ու հեռաւոր գիւղերից պատւաւոր հիւրեր: Այդտեղ ճառախօսութիւններ շատ եղան մէկը միւսից ազդու: Հաշտարար դատաւորն իր ճառի մէջ ասաց. «Ահա երկու տարի է, որ ես տեղափոխուել եմ այստեղ. այս գիւղի ոչ մի անդամից ոչ մի գանգաւ չի մտել իմ դպարան: Այս ի՞նչ է նշանակում, մտածում էի ես. գուցէ սրանք խօսք մէկ են արել, որ ինձ չգիմենք, գուցէ պրիստաւին են դիմում կամ շինական դատարանին և նրանցով էլ վերջ են տալիս իրանց վէճերին: Սկսեցի հարց ու փորձ անել, տեսա՞յ որ այդպէս բան չկայ: Զեղ յայտնի է, որ ներկայից միշտ ծերունիներն են լինում դժգոհ, միշտ նրանք են գանգատում, որ անցեալը լաւ էր, քան թէ ներկան: Բայց տեսէք ի՞նչ ասաց ինձ մի ծերունի:— Պարոն, ասաց, ներեցէք համարձակութեանս, ձեր հետաքրքրութեանը բաւականութիւն տալու համար ես պէտք է ասեմ, որ այժմ մեր գիւղումը Աստուծոյ ողորմութեամբ լմեռոն կ'եփւի: Մենք ոչ մի խոշոր վէճի առիթ չունինք, իսկ մանր վէճերն ու թիւրիմացութիւնները մենք ինքներս ենք վերջացնում մեր մէջ: Մեր գիւղը հիմա, փառք Աստուծոյ, շատ լաւ է, կէսին էլ չենք արժանի: Հիմա՞յ մեր քահանան ամբողջ ժողովրդին մի անգամից է թողութիւն տալիս հաղորդելու ժամանակ, գիտէ, որ

ոչ ոք առանձին և ծածուկ բան չունի. այդպէս ենք եթէ լինին, իր հետ կը տեսնեն առանձին: Աստուծոյ ողորմութիւնն ու հովանաւորութիւնը այժմ մեր տեղի վրայ է:»

Աչքի ընկաւ մանաւանդ տանուտէրի վիճակագրութիւնը քսան տարւայ ընթացքում, թէ որպիսի աճելութիւն է եղել, որպիսի փոփոխութիւն և որպիսի զարգացում տնտեսական այս և այն ճիւղի մէջ: Այս վիճակագրութիւնից երևաց, որ այստեղ բարեկեցիկ ապրելու կատարեալ զիտակցութիւն կայ: մարդիկը գիտակցաբար են ապրում և առաջ գնում և ոչ կուրօրէն: Ի միջի այլոց նա ցոյց տուաւ, որ գիւղը քսան տարի առաջ միջին թւով ունեցել է իւրաքանչիւր տասը հոգու համար մէկ տուն, իսկ այժմ իւրաքանչիւր երեք հոգուն մի տուն է ընկնում: Առաջ ունեցել է 150 տուն և 1500 հոգի, իսկ այժմ՝ որդին պսակեց թէ չէ՝ պէտք է բաժանւի հօրից և իր գլխի հոգսն ինքը քաշէ, սկըգ բնական օգնութիւն ստանալով հօրից: Առաջ մի տան մէջ եղած քսան հոգուց հազիւ տասն էին աշխատում, կամ տասը հոգով հազիւ երկու մարդու գործ էին կատարում, իսկ այժմ անգործ ձեռք չկայ, ամենքն էլ զբաղւած են: Առաջւան ապրուստը նահապետական և բռնապետական էր, իսկ այժմ անհատական, ընկերական և համայնական: Այժմ եղբայրը եղբօր ընկերն է, միասին աշխատում են, ջոկ ջոկ ապրում, ամեն մէկն իր ճաշակի համեմատ

և ինքնագլուխ: Այժմ մեր տներն մէջ չկայ այլ ևս պատրոնութիւն և սկսութիւն, չկայ տագրակնութիւն, որ շարունակ կռիւ էր առաջ բերում. այլ ևս չկայ չխօսկանութիւն, բերանկապութիւն: Մեր օրիորդաց ուսումնարանը կին սեռի բերանը բաց արաւ, նրա լեզուն ճարտարացրեց, նրան շինեց իր ամուսնու մտերիմ խորհրդակիցը և ընկերուհին: Նոր գինին հին տկի մէջ չէր կարող կենալ. մեր հին տկերը բոլորն էլ պատուեցին. այժմ մենք մեր գինիքը երկաթակապ տակառների մէջ ենք պահում, իսկ տակառադործութիւնն էլ՝ հիւսնութեան հետ մեր ուսումնարանն է սովորեցնում իր արհեստական բաժնում:

Տանուտէրի այս ճառը ծափահարութեան ահագին դղրդոց բարձրացրեց: Հիւրերից մէկը, որ գերմանացի անասնաբոյժ էր, մնացել էր հիացած և երևակայում էր, թէ նոյն րոպէին Ասիայի խորքերումը չի գտնւում այլ Բեռլինի բուն կենտրոնումը: «Ձեր Հայերը ծայրայեղ ընդունակ են» շշնջաց նա գիւղի հայ բժշկի ականջումը: Ել չեմ ուզում երկարացնել՝ ինքներդ մտէք միւս մանրամասնութիւնների մէջ և լրացրէք իմ պակաս թողածը:

—Յարգելի եղբայրներ և քոյրեր, այստեղ պահմայ պատկերանում է իմ առջև կեանքի աճիլութեան և զարգացման ներդաշնակութեան օրէնքը: Այո, կայ և ներդաշնակութեան օրէնք: Ամեն մի կազմակերպութեան մի մասից կարելի է գուշակել և

միւս մասերի որպիսութիւնը, ի հարկէ մօտաւորապէս, քանի որ չկայ օրէնք առանց բացառութեան, այսինքն ընդհանուր կանոնից շեղմունքներ պատահում են—և ասում են անկանոնութիւն: Այս ներդաշնակութեան օրէնքի ճիշտ պատկերը մենք տեսնում ենք ուղտի կազմակերպութեան մէջ: Առած կայ թէ՛ Ուղտին ասացին, վիզըդ ինչի է ծուռ, տեսց. ի՞նչս է ուղիղ, որ վիզս ուղիղ լինի»: Ուղտի կազմակերպութեան բոլոր մասերի մէջ կատարեալ ներդաշնակութիւն կայ, որովհետեւ ոչ մէկն էլ ուղիղ չէ: Այս, ի հարկէ, մի տգեղ և վայրենի ներդաշնակութիւն է, բայց ներդաշնակութիւն է: Եթէ մի գիւղ էք մտնում և տեսնում էք ձախ ու ծուռ և անկանոն փողոցներ, իմացած եղէք, որ դա ուղտի վիզն է միայն, և եթէ հարցնէք, թէ ձեր փողոցներն ինչու են այսպէս ձախ ու ծուռ, նրանք ձեզ կը պատասխանեն, թէ «Օրհնւած, մեր ի՞նչն է ուղիղ, որ փողոցներս ուղիղ լինի. խեղճ մարդիկ ենք, մի կերպ եօլա ենք դնում»: Ահա այսպիսի գիւղեր էին միւս երկու գիւղերը, որոնք առաջին գիւղի հետ մի գծի վրայ էին գտնւում: Ղրանցից մէկը մասնաւոր սեփականութիւն ունէր, բայց ոչ ընդհանուր, իսկ միւսը՝ ոչ մասնաւոր ունէր և ոչ ընդհանուր: Բոլոր հողերը պատկանում էին զանազան բէգերի, իսկ իրանք գիւղացիք ենթարկւած էին բէգերի քմահաճոյքին և մի տեսակ ստրկական վիճակի մէջ էին: Ոչ մի բան չկար ոչ մէկում և ոչ միւ-

սում, որ ասէիր՝ ահա այս մէկ բանը լաւ է: Եկեղեցին գոմանման և խարխուլ, քահանան՝ տգէտ, դատաւորներն ու տանուտէրը՝ հարբեցող և կաշառակեր, գրագիրը՝ մի սրիկայ և շատ փուչ-կենդանի, վաշխառութիւնը՝ ծայրայեղ անխրդնութեան հասած, որքն ու այրին, խեղճն ու տնանկը, աղքատն ու թոյլը հողի հետ հաւասարացրած. ամենայն տեղ ծայրայեղ ստրկութիւն և բռնութիւն: Գողութիւնը սովորական դարձած, աւազակութիւնը հերոսութիւն համարւած: Եւ ինչ նորանոր չարիքներ ասես, որ չէին հնարում մարդիկ միմեանց տուն քանդելու համար: Խոտի ու ցորենի դէզեր կրակ տալ, այգիներ կտրատել, եզան ու գոմէշի ոտքեր սրատել, կովի ծիծ կտրել, և ինչեր, ինչեր ասես, որ այստեղ չէր կատարւում մինը միւսից չար:

Առաջին գիւղի և այս գիւղերի օրինակից պարզ երևում է, որ ժողովրդի բարոյական վիճակը նրա տնտեսական վիճակից կախումն ունի, իսկ տնտեսական բարեկեցութիւնը՝ նրա համայնական սեփականութիւնից: Մի հասարակութեան մէջ որքան շատ ու բազմատեսակ լինին ընդհանուրին պատկանող սեփականութիւններն ու հաստատութիւնները, նոյն չափով բարձր կը լինի նրա բարօրութեան աստիճանը և նոյն չափով սակաւ չարիք կը գործւի նրա մէջ: Կարճ ասել՝ համայնքի բարեկեցութեան և երջանկութեան աղբիւրը նրա ընդհանուր սեփականութիւնից կարող է բղխել:

Պիտի ասէք՝ եթէ այդպէս է, ապա ուրեմն մասնաւոր սեփականութիւն որ բնաւ չլինի, այլ միայն ընդհանուր, այն ժամանակ չարութիւնն իսպառ կը վերանայ աշխարհիցս և միայն բարին կը թագաւորէ:—Այո, բայց երբ կը լինի այդ և ինչպէս: Մանուկը շատ է ցանկանում, որ բեխեր ունենայ, բայց նա դեռ պիտի մեծանայ, հասունանայ, այնուհետեւ ոչ միայն բեխեր կունենայ այլ և մօրուք, և այդ մօրուքն էլ կը սկսի սպիտակել, որ շատ էլ չի դուր գալ իրան: Մեր բարեկեցութիւնն էլ դեռ ևս մանուկ հասակի մէջ լինելով, պիտի աստիճանաբար զարգանայ, առանց թռիչքներ գործելու: Ի հարկէ, դուրս կը գան աւելի զօրեղ հանճարներ, որոնք թռչելու հնարն ևս կը գտնեն, բայց առ այժմ միայն արագացնել կարող են համայնքների ձգտումը դէպի այդ երջանիկ ապագան, դէպի Աւետարանի նախագծած բարեկեցութիւնը:

—Յարգելի եղբայրներ և քոյրեր, զարգացման արագանալը մեր ինքնաճանաչութեան արագանալն է: Որքան լաւ ճանաչենք մենք մեզ և մեր ունեցածը, այնքան կը բարձրանայ մեր զարգացումը: Միթէ մենք չունենք բնական և ընդհանուր սեփականութիւններ, որոնցից կարող կը լինէինք ահագին օգուտ քաղել: Ահա այս սուրբ տաճարը, ուր հաւաքւած էք դուք ամենքդ, թէ մեծ և թէ փոքր, թէ տէր և թէ ծառայ, թէ այր և թէ կին,— ինչ է այս, եթէ ոչ այնպիսի հաստատութիւն, մի

այնպիսի սեփականութիւն, որ ըստ ամենայնի Աւետարանի արքայութեանն է նման, որովհետեւ այստեղ ամենքս էլ հաւասար ենք, և ամենքս էլ եղբայր։ Այն հողը, որի վրայ շինւած է եկեղեցին, մի փոքրիկ կտորն է այն երկրի, որ ասուում է հայրենիք, և նոյնպէս մեր ամենիս սեփականութիւնն է։ Այն լեզուն, որով մենք այսօր խօսում ենք միմեանց հետ, մեր ընդհանուրիս սեփականութիւնն է։ Ահա ձեզ երեք մե'ձ, ահաւոր և զօրաւոր ընդհանուր սեփականութիւն, որոնցից կարող ենք և ահագին օգուտ քաղել, եթէ լաւ վերահաս լինինք դրանց էութեանը և որակութեանը։

Մասնաւոր սեփականութեան համար մենք կարող ենք իրար դէմ կռւել, մինչև կը գայ Արդարութիւնը և մեզ կը հաշտեցնէ. բայց ընդհանուր սեփականութեան պահպանելը, խնամելը, զօրացնելը ընդհանուրիս օգուտն է։ Սրանից չեն փախչիլ ոչ հարուստը և ոչ աղքատը, ոչ մեծը և ոչ փոքրը։ Ով կ'ուզենայ իր նախնեաց ժառանգական յատկութիւններէն զուրկ մի ապուշ լինել, չունենալ ոչ կրօն, ոչ լեզու և ոչ ծննդարան։ Կրօնից ծնունդ է առնում եկեղեցին, որ ունենում է իր համայնական հաստատութիւնները, — դպրանոց, հիւանդանոց, աղքատանոց և զանազան բարեգործական և կրթական հաստատութիւններ։ Լեզուից ծնունդ է առնում գիրն ու գրականութիւնը, որ նոյնպէս դառնում է ընդհանուրի սեփականութիւն։ Ծնունդ են առնում պար-

բերական հրատարակութիւններ, որոնք ծառայում են հասարակութեան և ազգի ընդհանուր շահերին, առաջնորդում են դէպի լաւը, դէպի կատարելալ։ Արդ՝ եթէ մենք գիտակցաբար վերաբերւենք դէպի մեր կրօնն ու լեզուն, կարելի՞ բան է, որ մեր եկեղեցին պայծառ չլինի, չունենայ արդիւնաբեր հաստատութիւններ, չունենայ իրանց պաշտօնին յարմարաւոր սպասաւորներ։ Կարելի՞ բան է, որ գրականութիւնը խեղճութիւն քաշէ, գրողի կեցութիւնն ապահովւած չլինի։ Ամեն ոք, ինչ որ անում է, ապրելու համար է անում, թէկուզ ուրիշին ապրեցնելու համար լինի անելիս։ Երբ դրողն իր գրչից ապրուստ չի գտնում, նա մի այլ պաշտօնի է դիմում։ Լաւ վարձատրութիւնը լաւ մշակների թիւը կը շատացնէ, իսկ անվարձ մշակութիւնից վատ մշակներն էլ կը փախչեն։ Ոչ մի ասպարէզ կեանքի մէջ այնքան փշոտ չէ, որքան գրական ասպարէզը գրական կոչում ունեցողի համար։ Այդ ասպարէզում կռողը կռւում է իր նեարդերովը, իր ուղեղովը, որի հետ կատակ անել չի լինում։ Հարկաւոր է խնամք, հոգատարութիւն, թարմութիւն, նոր ուժ՝ մտաւոր կռիւը շարունակելու համար։

Եկեղեցի, դպրոց, գրականութիւն, թատրոն և զանազան բարեգործական հաստատութիւններ՝ ընդհանուր սեփականութիւն լինելով՝ ընդհանուր էլ օժանդակութիւն են պահանջում։ Ընդհանուր օժանդակութիւն պահանջող հաստատութիւնները պէտք

է նիւթական արդիւնք բերող ընդհանուր էլ հաս-
տատութիւններ ունենան:

Լեզուից և կրօնից յետոյ դալիս է ծննդարանը որ
ընդհանուր հայրենիքի մի կտորն է: Այստեղ է երե-
ւում ահա ամեն մի ազգի առանձնայատկութիւնը,
նրա մտաւոր և բարոյական զարգացման աստիճանը:
Որովհետեւ ծննդարանը կարող է լինել ոչ թէ մի
ազգի և մի կրօնի ընդհանուր սեփականութիւն, այլ
շատ ազգերի և շատ կրօնների, այս պատճառով
ծննդարանի բովանդակութիւնը սիրելու համար ազ-
գասիրութիւնը մենակ բաւական չէ, հարկաւոր է
որ մարդ մի քանի աստիճան աւելի վեր բարձրանայ
բարոյապէս և մտաւորապէս և դառնայ ոչ միայն
ազգասէր, այլ և մարդասէր և այլասէր:

Ինքնասէրն ուրիշին չի սիրում, այլ ատում է:
Նա ուզում է, որ ամենքն էլ իրան սիրեն, իսկ
ինքը՝ ոչ ոքի: Նա միայն իրաւունք է ուզում ու-
նենալ, իսկ պարտաւորութիւն՝ և ոչ մի: Ազգասէրն
էլ սիրում է միայն իր ազգին, իսկ միւս ազգերին
ոչ միայն չի սիրում, այլ և ատում է և հալածում:
Ազգասէրը չի ուզում, որ ուրիշ ազգերն էլ լինին
ազգասէր, այլ պահանջում է, որ ուրիշները լինին
մարդասէր, որ չատեն իրան, այլ սիրեն: Խօսքս մատ-
նաւորացնելով՝ պէտք է ասեմ, որ մենք չենք սի-
րում Ֆիւմարկներին, որովհետեւ նրանցում չենք
գտնում մարդասիրութիւն, որից կարող էինք ինք-
ներս էլ շահել, մինչդեռ նրանց²⁸ ազգասիրութիւ-

նից միայն վնասւում ենք: Բայց Գլադստոնին մե՛ք
սիրում ենք և անւանում ենք մե՛ծ մարդասէր, մո-
ռանալով որ նա միւսնոյն ժամանակ և մե՛ծ ազ-
գասէր է, որովհետեւ նրա պէս մարդիկն են իրանց
ազգի անունն ու պատիւը մինչև երկինք բարձրա-
ցնում:

Յայտնի է, որ հրէաները շատ ազգասէր են,
բայց ինձ յայտնի չէ, թէ նրանք որքան մարդասէր
են: Եթէ դրանք միւս ազգերից միայն շահւում
են, իսկ իրանք ոչ մի շահ չեն տալիս նրանց, ապա
արժանի չեն ապրելու ոչ մի տեղ: Եթէ նրանց որ-
դիքը կրթւում են բոլոր համալսարաններում, բայց
այդ համալսարաններից ոչ մէկը մի նշանաւոր զոհա-
բերութիւն չի ստանում նրանց Ռոտշիլդներից,
ապա արժան էր, որ այդ համալսարանների դռները
փակւէին հրէաների առջև, որովհետեւ որքան շատ
զարգանան նրանք, այնքան շատ կը կողոպտեն միւս
ազգերին: Եթէ դրանք այն քաղաքներում, ուր որ
ապրում են և ահագին հարստութիւն գիւղում, չեն
հիմնում ընդհանուր բարեգործական հաստատու-
թիւններ բոլոր քաղաքացոց համար անխտիր, ար-
ժանի չեն դրանք այդ քաղաքներում բնակւելու:
Իսկ եթէ կատարում են իրանց մարդասիրական պար-
տականութիւնները, իբրեւ քաղաքացի, բայց դար-
ձեալ հալածւում են, այդ ժամանակ մեղաւոր են
միայն հալածողները և ամենայն դատաւարութեան
արժանի:

Մարդասէր լինել՝ չի նշանակիլ սիրել նաև մարդատեացներին, բռնաւորներին, կեղեքիչներին, գիշատիչներին և աւազակներին: Այդպէս որ լինէր, Գլադստոնը թուրքերի մեծին չէր անւանիլ մե'ծ մարդասպան, եթէ մի որ և է մարդկային ցեղ փնասակար է հանդիսանում ընդհանուր խաղաղ մարդկութեանը իր գիշատիչ բնաւորութիւնովը կամ մի այլ փնասակար յատկութիւնովը, մարդասիրութիւնը պահանջում է, որ նա ջնջւի իբրեւ մի փնասակար տարր, իբրեւ մի ցեղ և թունաւոր միջատ: Բնութեան մէջ չկայ և ոչ մի միջատ որ թունդ ազգասէր չլինի:

Աշխարհիս երեսին ոչ մի ազգ չկայ, որ յոյն ազգի չափ ազգասէր լինի: Յոյների ազգասիրութիւնը մոլեռանդութեան ամենաբարձր ծայրին է հասնում: Յոյներ կան, որոնք ոչ կարգին ուտել ունին և ոչ խմել, որոնք իրանց զրկում են ամուսնութիւնից և աշխարհային ամեն զարծութիւնից, հոգւով մարմնով նւիրում են միայն մի բանի—հարստանալու, և հարստանում են հարստահարութեան բոլոր միջոցները ներելի համարելով, ու միլիօնի կարողութիւն չիզելով՝ բոլորը միասին նւիրում են իրանց ազգին: Դրանց թէ կրօնականները և թէ աշխարհականները միապէս մոլեռանդ են և իրանց են համարում աշխարհիս երեսին միակ ընտրեալ ազգը: Եւ ինչքան սիրում են իրանց ազգին, նոյնչափ ատում են միւս բոլոր ազգերին: Բացց սրա

փոխարէն իրանք էլ վաստակում են բոլորի ատելութիւնը: Ոչ մի ուրիշ ազգ, որքան էլ որ հալածւած լինի տաճկի ձեռքում, չի կարող տանել յոյնի իշխանութիւնը և նրան հպատակ մնալ: Ահա թէ ինչ աստիճանի է հասնում մի ազգի՝ նրա ազգասիրական մոլեռանդութիւնը: Յոյնի այս յատկութիւնը ժառանգական յատկութիւն է, հնումն էլ այսպէս է եղել նա: Ինքն ատել է բոլոր ազգերին, բոլոր ազգերն էլ ատել են իրան:

Հայ ազգի առանձնաչափութիւնը յունական յատկութեան հակապատկերն է: Նա յիշտ սիրել է բոլոր ազգերին, բոլոր ազգերն էլ սիրել են նրան, բացի ի հարկէ յոյներից: Հայը օտարասէր, հիւրասէր և մարդասէր է եղել միշտ:

Մի ծննդարանում ապրող ազգերի մէջ այն ազգն է օգտակար, որ իր գոյութիւնովը ոչ միայն փնաս չի տալիս միւս ազգերին այլ և օգուտ: Բացց այդ օգուտը պէտք է լինի մարդկային և ոչ թէ ոչխարային: Տաճկաստանի հայը իր ոչխարային բնաւորութիւնովը մի շատ օգտակար տարր է գիշատիչ ցեղերի համար: Հայը քուրդի ու թուրքի ոչխարն է, որ թէ կթւում, թէ խուզւում և թէ մորթւում է, երբ ձայն է հանում քերթւելիս: Նա իր գոյութիւնը պահպանել է այնտեղ միայն նրա համար, որ եղել է մի շատ օգտակար կենդանի, ինչպէս ոչխարը և ինչպէս մեղուն: Նա երբեք կարող չէ ազատւել այդ դրութիւնից, մինչև շրջից մի մարդասիր-

րական օգնութիւն չհասնի նրան: Բայց այդ մարդասիրութեան օրինակը առաջ մենք ինքներս պիտի տանք: Ինչ ազգ որ մարդասիրութիւն չունի, նա արժանի չէ մարդասիրական օգնութեան:

Մենք կովկասաբնակ հայերս, որ ամենայն առատութեամբ վայելում ենք տեղական մարդասիրական բարիքները, փոխանակ ինքներս էլ մարդասիրական օրինակ տալու, գլխներս ողնու պէս ներս ենք քաշում: Ովքեր են կրթւում Թիֆլիսի բոլոր ուսումնարաններում, բոլոր գիմնազիոններում: Անշուշտ մեծ մասամբ Թիֆլիսի հարուստների որդիքը: Բայց երբ է պատահել, որ Թիֆլիսի որեւէ հարուստ հայը մի առատ նւիրաբերութիւն լինի արած այդ ընդհանուր կրթական հաստատութիւններին: Ինչ փաստ կ'ունենար, եթէ հայ հարուստներից մէկը իր անունով մի ամբողջ գիմնազիոն հիմնէր, ուր կրթւէին բոլոր կովկասաբնակ պատանիները, առանց խտրութեան կրօնի և ազգութեան: Ոչ միայն փաստ չէր լինիլ, այլ ահագին օգուտ և մեծ պատիւ մեր ազգին: Մրցման մէջ մի ազգ միւսին կարող է յաղթել ոչ թէ ազգասիրութիւնով, այլ մարդասիրութիւնով: Ազգասէրը կարող չէ մարդասէր լինել, բայց ճշմարիտ ազգասէր կարող է միայն մարդասէրը լինել: Ահա քանի ժամանակ է, որ հայ հարուստները բարեբար են հանդիսանում և հայ երիտասարդներ են ուղարկում զանազան համալսարաններ ուսանելու: Ինչ կը լինի, որ այդ ողորմութիւնից հասցնել և

վրացի երիտասարդներին: Եթէ հայ կրեսոսի մէկը տարեկան տասը ուսանող է պահում, թող դրանցից գոնէ երեքը լինին մեր դրացիներից մի ուս, մի վրացի և մի թուրք: Դժւարը մէկի կողմից օրինակ տալն է, այդ օրինակին կը հետևեն և ուրիշները, և այնուհետև անխտիր ամեն ազգից էլ կ'ուղարկեն բարձր կրթութիւն ստանալու: Հայերը Հրատարակչական ընկերութիւն ունին, վրացիք էլ ունին: Մենք տեսնում ենք, որ երկուսն էլ պէտք են, քանի որ տեղական ազգաբնակչութեանն են ծառայում: Ինչ փաստ կ'ունենայ ուրեմն, որ հայ ընկերութեանն օգնող հայը օգնի և վրաց ընկերութեանը: Լսում ենք որ մայրաքաղաքներում գտնւած կովկասաբնակ ուսանողները իրարից հեռու են մնում ազգասիրաբար: Դրանք իբրև մի հայրենիքի, մի ծննդաբանի զաւակներ՝ ինչո՞ւ պէտք է խորշին իրարից, ինչո՞ւ իրանց նիւթական պաշարը չպէտք է բաժանեն իրար մէջ եղբայրաբար: Եթէ վրացի ուսանողները շատ են թունդ ազգասէր, թող հայ ուսանողները թունդ մարդասիրութեան օրինակ տան նրանց:

Թէ ինչ նշանակութիւն ունի և որքան օգտակար է ծննդաբանում բնակւող բոլոր ազգերի և կրօնների շահերին ծառայել անխտիր, դրա մի գեղեցիկ օրինակը տւաւ Շուշի քաղաքում պ. Թամիրեանցը՝ իր հաշուով քաղաք բերելով մի վարար աղբիւր: Ինչ լեզու և ինչ կրօն ասես որ նրան չի օրհնում: Նոյն օրհնութեանն անշուշտ պէտք է ար-

ժանանան և ժամհարեան եղբարք, որոնք մի խո-
շոր գումարներեցին նոյն քաղաքում մի ընդհանուր
հիւանդանոց բանալու համար: Եթէ բոլորին ան-
խտիր ջուր տալը, բոլորին անխտիր առողջութիւն
տալը մեծ բարերարութիւն է և պարծանք է բե-
րում այն ազգին, որի անդամներն այդպիսի բարե-
րարութիւն են անում, որքան առաւել մեծ պատիւ
կը լինի մի ազգի համար, եթէ նրա մի քանի ան-
դամներն էլ միացեալ ուժով կամ ջոկ ջոկ կը յազե-
ցեն բոլորի ուսման ծարաւն անխտիր, կ'օգնեն բոլորի
բարեկեցութեանն անխտիր, կ'աշխատեն որ իրանց
մայրենի քաղաքը թէ ներսից և թէ դրսից ներկա-
յանաց իբրեւ մի կատարեալ դրախտ, որ վայելեն
ամենքն էլ անխտիր: Երկուսից մէկը—կամ պէտք է
լինի ընդհանուր սեփականութիւն, և կամ մասնա-
ւոր սեփականութեան ընդհանրացում: Մի ազգ միւս
ազգին կը գերազանցէ մասնաւոր սեփականութեան
ընդհանրացումով, և սրանով կ'ապացուցանէ իր մար-
դասիրութիւնը և իր օգտակար ազգ լինելը, որով
և կը գրաւէ բոլոր ազգերի սէրն ու համակրու-
թիւնը: Լուսաւորութիւնը՝ ինչ ձևով էլ որ լինի, խա-
ւարից լաւ է: Լուսաւորութիւնը ոչ մի ժողովրդի
ազգայնութեանը մազի չափ փնաս չի հասցնիլ, այլ
միայն անազին օգուտ կը բերէ: Թող բացւին մեր
ժողովրդական դպրոցները, ինչ ձևով էլ որ լինի,
հարկաւոր է դրանց զարգացմանն օգնել կրկնապատիկ
օժանդակութեամբ: Խնդիրն այստեղ մեր լեզուին է

վերաբերում, որ ազգայնութեան մի յատկանիշն է:
Բայց մի թէ լեզուի պահպանութիւնը տգէտ և աղ-
քատ դասակարգի պարտականութիւնն է միայն, և
ոչ նաև հարուստի: Հարստի համար լեզուն հարստու-
թիւն ձեռք բերելու հնարներից մէկն է միայն. նա
պէտք է համարում այն լեզուները սովորել, որոնցով
կարելի է հարստութիւն ձեռք բերել: Ջարմանալի կը
լինի, որ հարստութեան ձգտում ունեցող աղքատը
նոյնպէս չգիտենայ այդ բանը: Աղքատը դռնէ դուռը
կ'ընկնի, ողորմութիւն կը հաւաքի, որ կարողանայ
իր որդուն տալ հարստանալու այդ հնարը: Այդ
ձգտումը ոչ մի ազգի մէջ այնպէս աչքի չի ընկ-
նում, ինչպէս հայի մէջ: Այրի մայրեր կան, որ
լացարարութիւն են անում և հացթուխութիւն,
բայց իրանց որդոցը տալիս են այնպիսի կրթու-
թիւն, որ նրանք նոյն իսկ պոռթկատութեան են
հասնում: Աղքատը շատ լաւ գիտէ, որ հարուստը
հարստանում է ուրիշների աղքատութեան և տգի-
տութեան հաշով. սրա համար էլ նա ամեն ջանք
գործ է դնում հարուստի ստրուկ չմնալ: Բայց այս-
տեղ մի խնդիր կայ միայն, որ շատերի համար մութն
է: Բանն ինչ լեզուով խօսելը չէ, այլ ինչպէս մտա-
ծելն է: Մտածել սովորեցնողն ուսումնարանը չէ,
այլ ժամանակը, որի տւած կրթութիւնը հազարա-
պատիկ բարձր է դպրոցական կրթութիւնից: Ժա-
մանակ ասածդ մեր օրերում սաստիկ արագացրել է
իր ընթացքը և ամեն մի բոլորում մի նոր չար և մի

նոր բարի է ծնում: Ժամանակի բերմունքի առաջքը ոչ մի ուժ չի կարող առնել. նա կարողանում է յեղաշրջել ամենայն ինչ և գլխիվայր դրաժ մարդուն նորից ոտքի վրայ կանգնեցնել: Պէտք է լայն սիրտ ունենալ և լայն հայեացք:

Այստեղ ես պէտք է լռեմ, որովհետեւ բաւական չափ խօսեցի և ձեր համբերութիւնն ի չար գործ դրի: Միւս անգամ կը խօսեմ դասակարգական շահերի մասին և ցոյց կը տամ, թէ ինչ հնարներ կան, որոնցով կարելի կը լինի այդ շահերն ընդհանրացնել և ծառայեցնել ընդհանուր բարեկեցութեան օգտին:

*
* *

Ստենախօսութիւնը վերջացաւ և մենք էլ դուրս եկանք եկեղեցուց մի շատ քաղցր տպաւորութեան տակ: Ամբողջ օրը ամենի խօսակցութեան առարկան ողջ օրւայ քարոզն էր, և խօսում էին շատ պատկառանքով: Ամենքն էլ գիտէին, որ ինքն ատենախօսը մի ճշմարիտ քրիստոնեայ է, ինչպէս խօսքով, նոյնպէս և գործով: Նրա ծուխերի մէջ շատ աղքատներ կային, բայց ոչ մէկը նրանցից օրւայ հացի կարօտ չէր, ոչ մէկը տան մնացած աղջիկ չուներ, ոչ մէկի զաւակը անկիրթ ու անգործ չէր մնում, և այդ բոլորը շնորհիւ իրանց քահանայի, որ հարազատ հօրնման խնամք էր տանում ամենքի վրայ: Այս բանը տեսնելով բոլոր աղքատ ծուխերը նրա ժողովուրդն էին ուզում դառնալ. բայց նա չէր ընդունում իրեւ

ծուխ. միայն անուններն ու հասցէները գրում էր, գնում այցելութեան և ծանօթանում նրանց ընտանեկան թշառութեանը: Հարուստ ծուխեր էլ շատ չուներ ու բոլորին էլ չէր ընդունում, բայց ամենքին էլ այցելութեան էր գնում և ամեն մէկին տալիս էր մի որ և է աղքատ ընտանիքի հասցէ: Ամեն մի աղքատ տուն մէկ կամ երկու հարուստի խնամքի էր յանձնում, և նրանք ընդունում էին մեծ սիրով: Այսպիսի դէպքերում նա մրմնջում էր քերթի տակին Աւետարանի այն խօսքը թէ՛ «Արարէք ձեզ բարեկամս ի մամոնայէ՝: Նակայն նա տեսնում էր, որ այս տեսակ ողորմութիւնով աղքատութիւնը չի կարելի նւազեցնել. այս պատճառով գիշեր ցերեկ մտածում էր արմատական հնարներ գտնել: Եւ նա գտնում էր, բայց իրագործելու համար այնպիսի դժւարութիւններ էին դէմը կանգնում, որ իր գիւտը դառնում էր մի ուտոպիա: Այսու ամենայնիւ նա չէր յուսահատւում: Ժողովրդի բարեկեցութեան գաղափարը բուն դնելով նրա սրտի և ուղեղի մէջ, նրան հանգիստ չէր տալիս, և նա օրէցօր շատացնում էր խօչընդոտները վերացնելու հնարները: Նա գտնում էր, որ գիւղերումն աւելի դիւրին կը լինի ընդհանուր սեփականութեան զօրացնելը, իսկ քաղաքումը՝ մասնաւոր սեփականութեան մի բաժնի ընդհանրացումը, որով կարելի կը լինի շատացնել բարեգործական և կրթական հաստատութիւնների թիւը:

Մասնաւոր խօսակցութեան մէջ տէր հայրն իր

կրօնական դաւանութիւնը չէր ծածկում: Նա զուտ Աւետարանական էր: Կրօնի խնդիրներում Աւետարանից դուրս՝ ոչ մի ուրիշ գիրք չէր ընդունում: Առաքեալներից Պօղոսին չէր համարում Քրիստոսի աշակերտ: Ասում էր. Քրիստոս վերացրեց մարդկային թշւառութեան միակ աղբիւր եղող սարկութիւնը և բռնութիւնը, իսկ Պօղոսը չճանաչելով ոչ Քրիստոսին և ոչ նրա Աւետարանը, վաւերացրեց մարդկային այդ սոսոր վիճակը իբրեւ ի վերուստ նախասահմանւած մի ճակատագիր և բռնութիւնը փառաբանելով՝ հասցրեց մինչև երկինք: Իր այս ասածն ապացուցանելու համար՝ տէր հայրը բերում էր Պօղոսի ասածներից այնպիսի կտորներ, որ լսողը սոսկում էր բոլոր մարմնով:

Նրա ծուխերի մէջ հազիւ թէ լինէր մէկը, որ Աւետարանի ոգին ըմբռնած չլինէր: Թերահաւատներն ու անհաւատներն իրանք էին գնում մօտը իրանց իմաստակութեան բոլոր գէնքերով զինաւորւած, և նա ամենքին էլ զինաթափ էր անում: Ներս էին մտնում իբրեւ Աւետարանի հակառակորդ—և դուրս էին գալիս իբրեւ ամենաջերմեռանդ պաշտպան: Նա առաջ մերկացնում էր Աւետարանը իր արտաքին արդ ու զարդից և ապա անդամատելով ցոյց էր տալիս այս և այն մասի նշանակութիւնը, և վերջումը լսողի առջևն էր դնում Աւետարանի սիրտը, այն սիրտը, որ տեղից բղխում է մարդկային կեանքի անմահական աղբիւրը—ազատութիւն, սէր, եղբայրութիւն, մի խօսքով՝ երջանիկ կեանք: Աւետարանի

բոլոր աշխարհնութիւնները պարզւում էին, և ինչ որ երկինք էր լինում տարւած, իջնում էր երկրիս վրայ, ինչ որ Ասուած էր, դառնում էր մարդ, և ինչ որ մարդ էր, դառնում Ասուած, և այդ Աստուծոյ առջև չօքում էին նախկին թերահաւատները, երկրպագում նրան և յուզւած ու աչքերն արտասուելքով լիքը՝ դուրս էին գալիս այնտեղից մի նոր յուսով, Աւետարանի լուսով լուսաւորւած և Աստուծոյ որդիք դառած, զի Որք ընկալանն գնա, ետ նոցա Իշխանութիւն որդիս Աստուծոյ լինել:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0568813

ԿԻՆ Է 20 ԿՈՊԵԿ

Վաճառւում է Մուրճի ամսագրի խմբագրա-
տանը:

(Դիմել՝ Тифлисъ. Редакція „Мурчъ“, կամ Tiflis.
Rédaction de la revue Mourteh).

[12 MAR 2013

2

1982

